

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
ESKİ ÖNASYA DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ KÜRSÜSÜ İLE
ESKİÇAĞ TARİHİ KÜRSÜSÜ TARAFINDAN YAYINLANIR

SEMAVİ EYİCE

Silifke çevresinde incelemeler :

**KANLIDİVAN (= KANYTELLEIS - KANYTELIDEIS)
BASİLİKALARI**

(Bir önçalışma)

**A N A D O L U
A R A Ş T I R M A L A R I**

IV - V

1976 - 1977

AYRI BASIM.

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASİMEVİ
İSTANBUL — 1977

baş No: 26 171

No: 26 169

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. *06171*

SINIFLAMA NO.

06169

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ

Silifke çevresinde incelemeler :

KANLIDİVAN (= KANYTELLEIS - KANYTELIDEIS) BASİLİKALARI (Bir önçalışma)

Semavi Eyice

İlk olarak 1964 yılı yazında, öğrencilerimiz ile yaptığımız bir inceleme gezisi sırasında gördüğümüz, sonraları da 1972 yılından-beri, Silifke ve çevresinde sürdürdüğümüz arkeolojik araştırmalar programı içinde her yıl ziyaret ederek, eski eserleri üzerinde çalıştığımız, ve İlkçağdaki adının Kanytelleis, Kanytelideis veyahut Kaniteldeis olduğu sanılan Antik şehir kalıntısı, Güney Anadolu'nun ilgi çekici arkeolojik ve hatta turistik merkezlerinden biridir¹. Bugün buraya Kanlıdivane denilmektedir. Fakat biz bu adın *Kanlıdivan* şeklinde olması gerektiğini sanıyoruz². Eski Kanytelleis veya Kany-

1 Araştırmalarımızın ilk sonuçları X. Uluslararası Klâsik Arkeoloji Kongresinin 1973 sonbaharında İzmir'de yaptığı toplantıda bir bildiri halinde sunulmuştur. Bu çalışmalarımıza dair kısa bir özet ise yayınlanmıştır, bkz. Semavi Eyice, *Tarihi zenginlikleri ile Silifke yöresi*, «İlgi (Shell) Dergisi» 10. yıl, sayı 24 (Eylül 1976), s. 6-11. Bu yazımızın İngilizcesi, aynı derginin yabancı dil baskısında bulunmaktadır: *An Archaeological Treasure House, the Silifke District*, «İlgi (Shell) Dergisi», sayı 24 (1976), s. 6-11, renkli 8 resim ile. Çalışmalarımız 1975 ve 1976 yıllarında Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu ve 1976'da Türk Tarih Kurumu'nun sağladıkları ödeneklerle yapılabilmektedir. Her iki kuruluşa da burada teşekkürü bir borç bilirim.

2 Bu adın yerin eski adı olan Kanytelleis veya Kanytelideis'den bozulmuş olduğu ileri sürülür. Kanytelia > Kanıdeli > Kanlıdivâne yaklaşması hakkında bkz. Zeynep Korkmaz, *Halk etimolojisi ve Folklor*, «I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri» Ankara 1976, s. 190. XIX. yüzyıldanberi buraya Kannıdali, Kanıdivan, Kanlıdivan denilmektedir. 1946'da Türkiye'de resmen bu adda bir yerleşme yoktur (kşl. T.C. İçişleri Bakanlığı, *Türkiye'de meskûn Yerler klavuzu*, Ankara 1946, s. 586-587). Genellikle dağınık Türkmen aşiretlerinin yaşadığı bölgelerde, zaman zaman toplanıp toplu kararların alındığı yerlere Divan

telideis kasabası öreninde, son yıllarda ufak bir yerleşme başlamış ve tarihî yapıların içlerine, aralarına seyrek olarak evlerin yapımına girişilmiştir. Silifke - Mersin yolunun çok yakınında olan ve 3 kilometrelik mükemmel asfalt bir ara yol ile buna bağlanan ören yeri, şimdiye kadar yabancı araştırmacılar tarafından görülmüş olmakla beraber, buradaki Ortaçağ yapılarının iyi bir yayını henüz yapılmamıştır. Silifke ve çevresindeki incelemelerimiz çerçevesi içinde, Kanlıdivan ören yeri ile de meşgul olduk, buradaki yapıların ölçülerini aldirarak, öncekilere nazaran daha aslına uygun planlarını çizdik³. Silifke araştırmalarımızı etraflı bir kitap halinde yayınlamaya kadar bu ören yerindeki toprak üstü buluntuları bir makale halinde tanıtmamızın yerinde olacağını düşündük. Bu yazımız işte bu düşüncenin ürünü olup, Kanytelleis - Kanlıdivan ören yeri ve başlıca yapılarının kısa ve sanat tarihi bakımından etraflı bir değerlendirme yapılmaksızın tasvirinden ibarettir. Şu hususa da bilhassa işaret edelim ki, bu yazımız ve yayınlanan planlar sadece bir ön çalışmadır. Gelecekte yapılacak tamamlayıcı araştırmalardan sonradır ki ancak tam ve eksiksiz rölöveler elde edilmiş olacaktır.

I

Genel Bilgiler

1. Yerin topoğrafyası :

Kanlıdivan ören yeri Silifke'den Mersin'e uzanan ve esasî antik çağa kadar inen yolun sol (kuzey) tarafındadır. Buradan ayrılan

denilmektedir. Anadolu'da böyle yer adları vardır : Divan, Divanyeri, Dörtdivan, Divanbaşı, Divanevleri, Divanı, Divanımuhtar, Divanıtürk, Divanıkebir, Divanlar, Divanlı, Divansagir, Divanyanı. Biz Kanlıdivan veya Kanlıdivane adının Divan kökünden geldiğini sanıyoruz. Kanlı terimi ise ya, yerin eski adı Kanytelleis'in bir hatırası, veya vaktiyle Gough'un da işaret ettiği gibi, Obruk içindeki kayaların ve harabelerin kanlı gibi kırmızı bir renkte olduğundan dolayı verilmiştir. Bunlardan birincisine ihtimal vermek yerin antik çağdaki adının çok uzun süre yaşadığına inanmak gerektiğine göre biraz zordur.

3 Silifke bölgesi çalışmalarımızda, kürsümüz elemanlarından Mehmet İ. Tunay, Münevver Keşoğlu, Nedret Bayraktar, mim. Birol İskender Alpay ve Ankara Üniversitesinden Yük. Müh. mim. Dr. Yılmaz Önge yardımcı olmuşlardır. 1973'e kadar yaptığımız araştırmalarda Silifke Müzesi görevlisi Mehmet Belen de yardımcı olmuştur. Bütün bu çalışma arkadaşlarımıza burada teşekkür ederim.

bir ara yol Torosların denize doğru yumuşak bir meyille inen yamacını tırmanır⁴. Eski bir Roma yolunun üzerinde yakın tarihlerde yapılan bu asfalt caddenin yapımı ile antik yolun son izleri de ortadan kalkmıştır. 3 km. kadar uzunluğundaki bu bağlantı yolunun ören yerine yaklaşırken etrafında, fakat bilhassa sağ tarafında mezar anıtları ile karşılaşılır. Yolun sol tarafında da devrilmiş durumda yuvarlak büyük bir kitabe görülür. Esas şehir büyük bir obruk'un etrafında ve kuzey kısmında kurulmuştur. Toros'ların pek çok yerinde raslanan karst olayının sonucunda meydana gelen tabii çukurların en büyüklerinden biri olan bu obruğun ilkçağdan beri kutsal görüldüğü anlaşılıyor. Bu kutsallık hıristiyan çağında da sürdürülmüştür. Bu görüşün en büyük dayanağı, obruğun hemen kenarında dört basilikanın yapılmış olmasıdır. Tahminlere göre 200 x 170 m. kadar bir ölçüde olan çukurun dibinde bugün yeşillikler ve bitkiler kaplıdır. Bunların aralarında yukarıdan düşmüş mimari parçalar da görülür. Büyük çukurun güney kenarında, bugün aşağıdan gelen yolun ucunda yarısı yıkık, kare biçimli poligonal teknikte yapılmış tek bir kule yükselir. Bu kule duvar örgüsünden ve üzerindeki bir kitabeden anlaşıldığına göre bu yerleşme yerinin en eski eseridir ve hıristiyanlıktan çok öncelere aittir. Obruğun dibine inmeğe uygun yegâne rampa da bugün bu kulenin dibinde bulunmaktadır. Fakat evvelce obruğun dibinden kuzey kenara tırmanan kayadan yontulmuş iki merdivenin varlığı görülmektedir. Bu merdivenlerden batıdaki bir mağaraya kadar çıkmakta ve orada bitmekte ötekisi ise kısmen açıktan, kısmen tünel içinde IV no. lu basilikaya doğru uzanmaktadır. Çukurun kenarları batı tarafı hariç 50-60 m. kadar derinde olan dibe kadar hemen hemen dik bir falez halinde inmektedir⁵. Obruğun batı tarafında yan yana I ve II numaralı ba-

4 Bölgenin iyi bir coğrafyası vaktiyle yazılmıştır, kşl. F.X. Schaffer, *Cilicia*, «*Petermanns Mitteilungen - Ergänzungsheft*: 141» Gotha 1903. Kilikya'nın Pers hakimiyeti sonuna kadar mükemmel bir tarihi olan bir tezde bu bölgenin coğrafyası da incelenmiştir, bkz. Afif Erzen, *Kilikien, bis zum Ende der Perserherrschaft* (Dissertation-Univ. Leipzig) Leipzig 1940, bilhassa, s. 28.

5 Kanlıdivan obruğu daha batıdaki Cennet obruğuna çok benzemektedir. *Strabon*, XIV, 671'de en iyi safranın Cennet obruğunun dibindeki toprakta yetiştirildiğini yazar. Herhalde pek az ötede olan ve şartları ona çok benzeyen Kanlıdivan obruğunda da aynı kalitede safran yetiştirilmiş olmalıdır. Bu bölgede daha böyle başka çukurlar vardır. Bunlardan

silikaların kalıntıları uzanır. İkinci basilikanın üst tarafında (kuzeyde) bir sarnıç ve bunun etrafında da Kanlıdivan'ı kışlak olarak kullanan yörüklerin mezarlığı bulunmaktadır. Obruğun kuzey - batı köşesinde olan III numaralı basilika'nın doğusunda, bu yerleşme yerinin en önemli yapısı olan büyük IV numaralı basilika görülür. İki arasında ise, çukurun hemen kenarına kadar dayanan eski ev kalıntıları bulunmaktadır. II numaralı basilikanın batısında bazı eski izlerin arasında, tamir edilmiş ve üstü muntazam biçimde kapatılmış ve yörüklerin bugün kullandıkları bir su sarnıcı daha vardır. Burada bazı eski ev kalıntıları arasında bulunduğu yetmiş yıl önce tesbit edilen V numaralı basilikadan bugün en ufak bir iz bile kalmamıştır. Daha o vakit bile sadece apsisinin belli belirsiz bazı taşları görülebilen bu yapı aradan geçen süre içinde tamamen yok olmuştur. Zaten burada son yıllarda ufak köy evleri yapıldığından, bu basilikanın taşları kullanılmış olmalı yeri de üzerine yapılan evlerin altında kalarak kaybolmuş olmalıdır. Bundan yegâne bahseden Miss Bell de hakkında fazla bir açıklama yapmadığına göre planı ve mimarisi hakkında hiç bir şey söylenemez. Kanlıdivan'ın en ilgi çekici taraflarından biri de, III numaralı basilikanın batısından yukarı çıkan caddedir. Bazı kesimlerinde taş döşeli kaldırımı halâ belirli olan bu caddenin ucunda ve yamacın yüksek kısmında hemen hemen halâ parçaları henüz duran büyük bir mezar anıtı daha doğrusu mabet biçiminde bir mezar odası bulunmaktadır.

Kanytelleis'in nekropolü üç bölgede bulunmaktadır. Bunların birincisi aşağıdan buraya çıkan yolun iki tarafındadır. Burada basit bir mezar binası da görülür. İkinci nekropol sahası büyük çukurun 400 m. kadar batı tarafındadır. Evvelce batıdan Elaiussa - Sebaste (= Ayaş)'den gelen eski yolun üstünde olan bu nekropolde kayaların arasındaki bir düzlüğü sınırlayan kayanın kuzeye bakan cephesine pek çok mezar odası oyulmuştur. Tamamen kaya kütleleri için oyulmuş dokuz mezar odasından başka burada kaya sathına

hakkında hiç yayın yapılmamış bir tanesi de Aşağı dünya obruğudur. Bu çeşit çukurlar hakkında genel olarak bkz. Cemal Arif Alagöz *Türkiye Karst olayları hakkında bir araştırma* (Türk Coğrafya Kurumu Yayınları, 1) Ankara 1944; bilhassa, s. 20 vd., Cennet-Cehennem hakkında ise bkz. Temuçin Aygen, *Türkiye'nin bilinmeyen Tabiat değerlerinden 7: Güney bölgemizin Narlıkuyu Cennet ve Cehennem mağaraları*, «İller Bankası Dergisi», sayı 19 (1 Mart 1969), s. 18-20.

işlenmiş üç *aedicula* ve ayrıca yine kayaya işlenmiş altı tane kabartma figür vardır. Mezar kitabelerinin okunabilenleri R. Heberdey ve A. Wilhelm tarafından yayınlanan bu küçük nekropol, bu yerleşme yerinin en eski mezarlığı olarak kabul edilerek M.Ö. I. yüzyıl olarak tarihlenir. Burada ayrıca doğuya doğru kaya mezarları dışında da bazı lâhitler görülür. Üçüncü nekropol daha yaygın ve daha geç tarihlidir. Bu yerleşme yerinin en yüksek noktasını belli eden büyük mezar anıtının çevresinden başlamakta ve doğuya doğru yoğun biçimde yayılmaktadır. Bunların hemen hepsi büyük lâhitler halinde olup, aralarında çok değişik biçimde bir de mezar binası bulunmaktadır. Nihayet obruğun içinde, iki ayrı yerde de ölü kültü ile ilgili kabartmaların bulunması, büyük çukurda da ölü defnedildiğini gösterir.

2. Burada yapılan incelemeler

Kanlıdivan ören yerinden, şimdiki halde bildiğimiz kadarı ile ilk bahseden, V. Langlois'dir. 1852'de güney Anadolu'da yaptığı seyahat sırasında burayı görmüş, obruk içindeki kabartmaların ve IV no. lu basilikanın tam doğru olması oldukça şüpheli resimlerini çizerek bunların gravürlerini 1861'de basılan kitabında yayınlamıştır⁶. Kitabında ayrıca burası hakkında kısa tarihî bilgi veren Langlois Kanytelleis'in V. yüzyılda Neapolis (= Yenişehir) adını almış olduğunu da yazmıştır.

1890 yılında bu bölgeyi dolaşan Th. Bent ise, Mezar anıtı kitabesine dayanarak eski adını Kanygelleis yeni adını ise *Khani - diwani* olarak verdiği ören yerine, Ayaş'dan batıdaki nekropolün önünden geçerek gelmiş, bir çok mezar ve lâhdin yanlarında üzüm veya zeytin ezme yerleri bulunduğuna dikkat etmiş ve 200 ayak (= 60 m.) derinliğinde olduğunu tahmin ettiği obruğun etrafında bir çok bina kalıntısı görmüştür. Evvelce aşağıya kayadan yontulma bir yol ile

6 V. Langlois, *Rapport sur l'exploration archéologique de la Cilicie et de de la Petite Arménie pendant les années 1852-1853*, «Archives des Missions Scientifiques» IV (1856), s. 37-91 (Kanlıdivan, s. 47 vd.); ay. yazar, *Voyage dans la Cilicie*, Paris 1861, s. 225 vd. Bu kitabın türkçe bir özeti de vardır, *Eski Kilikya* (Mersin Halkevi yayını), çev. Rahmi Balaban, Mersin 1947, s. 24-25. Langlois tarafından burada derlenen kitabeler şu kitapta yayınlanmıştır : Ph.Le Bas-W.H. Waddington, *Inscriptions grecques et latines recueillies en Grèce et en Asie Mineure, III-Textes*, Paris 1870, s. 345-346, no. 1457-1463.

ve IV no. lu basilika yanından bir tünelle inildiğini belirten Bent, bu çukuru nedense yanlış olarak Olba obruğu şeklinde adlandırmıştır. Bent bir resmi ile birlikte, obruk başındaki tek kule hakkında bilgi verir. Fakat kiliselerden bahsetmez⁷. Bent daha çok kitabeler ile ilgilenmiş ve aldığı kopyalar E.L. Hicks tarafından değerlendirilmiştir⁸.

Th. Bent'ten pek az sonra 1891'de aynı yerleri dolaşan R. Heberdey ve A. Wilhelm'i de ilgilendiren konu buradaki kitabeler olmuştur. Onlar da burada rasladıkları kitabeleri değerlendirirken, evvelce Bent'in gördüklerini de tekrar incelemeyen geçirmişler, büyük mezar anıtında ve başka bir lâhit üzerinde yerin adını kesinlikle Kanytelleis (veya Kanytelideis) olarak okumuşlardır. Kitabesiz olmasına rağmen değişik bir mimarisi olan üçüncü nekropoldeki, girişi üç sütunlu mezar anıtının planını çıkarmışlar ve yayınlamışlardır⁹. IV no. lu basilikanın da ölçülerini almışlar ise de kitaplarına planını koymamışlardır. Yalnız bu krokinin tanınmış sanat tarihçisi J. Strzygowski'ye verildiği ve onun tarafından Anadolu'nun Hıristiyan devri mimarisi hakkındaki kitabında kullanıldığı bilinir. Strzygowski, tarafından yayınlanan ve acele çizildiği bilhassa belirtilen plan çok eksik ve yanlıştır. Binanın neflerini ayıran sütun dizilerinin herbirinde beşer sütun olması gerektiğine işaret eden yazar, bu yapıda apsis bölümünün normalden farklı olduğunu da bildirir. IV no. lu basilika Strzygowski'nin haklı olarak tahmin ettiği gibi yan neflerin üzerinde galerilidir. Bu galerilere çıkışı sağlayan merdivenlerin ise nartex'in önünde veya apsis'in herhangi bir tarafında bulunabileceğini de sözlerine ekler¹⁰.

Kanytelleis - Kanlıdivan basilikalarını etraflı surette ilk inceleyen Miss Gertrude L. Bell olmuştur. 1905 yılında, *Kanlıdivan* de-

7 J.T. Bent, *Exploration in Cilicia Tracheia*, «Proceedings of Royal Geographical Society» XII (1890), s. 448-449; ay. yazar, *A Journey in Cilicia Tracheia*, «Journal of Hellenic Studies» XII (1891), s. 208-210.

8 E.L. Hicks, *Inscriptions from Western Cilicia*, «Journal of Hellenic Studies» XII (1891), s. 226-231, no. 1-11.

9 R. Heberdey ve A. Wilhelm, *Reisen in Kilikien, Ausgeführt 1891 und 1892 im Auftrage der Kaiserlichen Akad. d. Wissen*, (Denkschriften d.Kais. Akad.-Phil.-hist. Classe, XLIV, 6. Abh.) Wien 1896, s. 51-61, no. 118-135.

10 J. Strzygowski, *Kleinasiensien, ein Neuland der Kunstgeschichte*, Leipzig 1903, s. 51-52, res. 40 ve 41 (plân).

diği bu ören yerine gelmiş ve I, II, III no. lu basilikaların basit kro-kilerini çizmiş, bunların tariflerini yapmış ve 13 fotolarını yayınlamıştır. Miss Bell, IV. no. lu basilikanın planını çıkarmamış, V no. lunun ise izlerinin belli belirsiz olduğunu yazmakla yetinmiştir¹¹. Uzun süre Miss Bell'in bu yayını, tek araştırma olarak kalmış ve diğer yayınlara kaynak olmuştur. Nitekim V. Schultze, Anadolu'nun eski Hıristiyan merkezlerine dair kitabında ondaki bilgileri aynen özetlemiş ve kiliselerin IV. - V. yüzyıllara ait olabileceğini ileri sürmüştür¹². Ch. Diehl de Bizans sanatı hakkındaki büyük kitabında IV no. lu basilika'dan çok kısa olarak bahsederken dayanağını Bell'in yazısından almış ve bu yapının bir resmini de eserine, Bell'den naklen koymuştur. Ancak Diehl bu basilikada atrium olmadığını söylemektedir ki, aşağıda görüleceği gibi yanlıştır¹³. J. Ebersolt ise Kanlıdivan'daki IV no. lu basilikadan transeptinin yanlardan dışarı taşmadığını belirtmek suretiyle tek cümle ile anar¹⁴. Çok sonraları erken Hıristiyan ve Bizans mimarileri hakkındaki büyük kitabında R. Krautheimer de yalnız IV no. lu basilikanın bazı özellikleri üzerinde durmuş ve bir fotosunu yayınlamıştır¹⁵.

Buradan pek çok sanat tarihçisi geçmiş olmakla beraber Kanlıdivan basilikaları hakkında Bell'inkini tamamlayan bir inceleme yapmamışlardır. Güney Anadolu'nun bu çevrelerinde 1950 - 1970 yılları arasında Bizans yapılarında etraflı araştırmalar ve kazılar yapan M. Gough'un Kanlıdivan'ı da incelediği bilinmekte ise de, bu hususda etraflı bir yazısı ile karşılaşmadık¹⁶. P. Verzone ise güney Anadolu'da yaptığı inceleme gezisine dair 1957'de yayınladığı notlarında Kanlıdivan'dan kısaca bahsetmiş, Hellenistik kulenin bir fotosu ile planını, IV no. lu basilikanın ve iki mezar anıtının foto-

11 Gertrude L. Bell, *Notes on a Journey through Cilicia and Lycaonia*, «Revue Archéologique» I (1906), s. 402-412, res. 10-26.

12 V. Schultze, *Altchristliche Staedte und Landschaften, II-Kleinasien*, Gütersloh, II, 1926, s. 296-297.

13 Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris 1925-26, 2. baskı, I, s. 91, res. 31; kitabın ilk baskısı 1910'da yayınlanmıştır.

14 J. Ebersolt, *Monuments d'architecture byzantine*, Paris 1934, s. 138.

15 R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Middlesex 1965, s. 82 ve 84, lev. 24 b.

16 M. Gough, *The Early Christians*, London 1961, s. 140, lev. 26, çok kısa bir not ve I. no. lu basilikanın narthex cephesinin bir fotosu ile.

larını da yayınlamıştır. Önü üç sütunlu *prostylos* mezarı III. veya IV. yüzyıl olarak tarihleyen Verzone basilikalara dair hiç bir yeni bilgi vermemiştir¹⁷. Ancak 1954'de Amerikalı G.H. Forsyth Jr. buraya gelerek, IV no. lu basilika üzerinde çok etraflı surette uğraşmış, bu yapının yeni fotolarını çekmiş, yeni bir planını çizmiş, hatta bir de kesit denemesi yaparak bütün bu bilgileri büyük bir monografya halinde 1961'de yayınlamıştır. Bu plan Heberdey - Wilhelm'-inkinden çok daha iyi olmakla beraber bazı hatalara da sahiptir. Bu yazısı ile Forsyth IV no. lu basilika'nın VI. yüzyılın sonları veya VII. yüzyılın başlarında yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir¹⁸.

1962 sonbaharında güney Anadolu'da bir inceleme gezisi yapan O. Feld, Kanytelleis hakkında kısa bilgi vermiş, daha çok buradaki kiliselerdeki sütun başlıkları ile ilgilenmiştir. Başlıklarını değerlendirmek suretiyle I no. lu basilikanın V. yüzyılın sonlarına ait olabileceğini ileri sürmüştür. II ve III no. lu basilikalar hakkındaki bazı notlardan sonra IV no. lu basilikanın başlıklarına dair görüşlerini de ortaya koyar¹⁹. 1963'den itibaren bu bölgede antik nekropoller üzerinde bir çalışma yapan Avusturyalı A. Machatschek ise, Kanytelleis'in mezarları üzerinde çok etraflı bir araştırma yapmış ve burada görülen çeşitli tiplerdeki mezarları (kaya mezarı, lâhit, mabet tipi mezar vs.) sistematik surette derlemiş ve değerlendirmiştir. Machatschek yalnız nekropoller ile ilgilendiğinden bu ören yerindeki kilise kalıntıları üzerinde hiç durmamıştır²⁰.

Kanlıdivan hakkındaki başlıca araştırmalar bunlardan ibaretir. Bu ören yerinin tarihçesi hakkındaki derlemeler ise *Realenzyklopaedie*'deki kısa not²¹ ile E. Kirsten'in Anadolu'nun turistik yer-

17 P. Verzone, *Città ellenistiche e romane dell' Asia Minore : Hieropolis - Castabala, Tarso, Poli-Pompeopolis, Kanytelleis*, «*Palladio-Rivista di Storia dell' Architettura*» II-III (1957), s. 65-68.

18 G.H. Forsyth Jr., *An Early Byzantine Church at Kanlı Divane in Cilicia*, «*De Artibus opuscula XL, Essays in Honor of Erwin Panofsky*» New York 1961, s. 127-137, lev. 38-45.

19 O. Feld, *Beobachtungen an spaetantiken und frühchristlichen Bauten in Kilikien*, «*Römische Quartalschrift*» LX, 1-2 (1965), s. 133-134.

20 A. Machatschek, *Die Nekropolen und Grabmaeler im Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien* (Öst.Akad.d.Wiss.-Phil.-hist.Klasee, Denkschriften, 96. Bd.) Wien 1967.

21 W. Ruge, *Kanytelis* mad. Pauly-Wissowa, *Realenzyklopaedie*, X, 2 (1919), süt. 1882.

leri hakkındaki makaleleri arasında çıkan kısa bir yazıdan ibarettir²². Yeni yayınlanan bir Ansiklopedi'de de buradan kısaca bahsedilmiştir²³. Yerli yayınlarda ise buradan bahsedilmekte ise de bunlar önemli bir bilgi vermemektedir²⁴. *Türk Ansiklopedisi* için tarafımızdan yazılan kısa yazı ise, ören yerini tanıtan iddiasız küçük bir madde-den ibarettir²⁵. İlk olarak 1964'de burayı gördüğümüzde elimizdeki imkânlar ve öğrencilerimiz ile dört basilikanın planlarını çıkarmıştık. 1972'den sonraki çalışmalarımızda ise Yük. müh. mim. Dr. Yılmaz Önge ve mim. Birol İ. Alpay'ın yardımları ile bu dört yapının yeniden ölçülerini alarak planlarını çizdirdik. Bu makalemiz işte bu yeni malzemeye dayanmaktadır.

3. Kısa bir tarihçe :

Genellikle söylendiği gibi Kanytelideis veya daha doğru yazılışı ile Kanytelleis, esasında daha kuzeyde önemli bir Antik şehir olan Olba'ya bağlı olarak doğmuş görünüyor. Obruğun kenarında yükselen, Hellenistik devir taş işçiliğine sahip kulenin batı köşesine, taşa işlenmiş olan kitabede, Rahip - krallardan Olba'lı Tarkyaris oğlu Teukros'un bu kuleyi, Tanrı Zeus Olbios için yaptırmış olduğu öğrenilir. Kule M.Ö. III. yüzyıl içlerinde belki de sonlarında, M.Ö. 200 yılına doğru inşa olunmuştur. Kitabenin başında, Olba'nın alâmeti olan bir *triskelis* (üç yapraklı çarkı felek) motifi vardır. Böylece, Kanytelleis'in Olba'ya bağlı bir köy veya kasaba olarak doğ-

22 E. Kirsten, *Mersin, Pompeipolis, Kanytelleis*, şu eserde: *Logbuch des Karawane-Verlages*, s. 575 d.

23 M. Gough, *Kanlı divane* mad. şu eserde: R. Stillwell, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton 1976, s. 435.

24 Silifke Turizm ve Tanıtma Derneği, *Tarihte Çukurova*, Ankara 1965, s. 43; burada şehre Neapolis adı verilmekte ve eserler Hitit, Fenike (!) medeniyetlerine kadar çıkarılmaktadır. Kiliselerin ise XIII. yüzyıla (!) ait oldukları yazılmıştır. Ayrıca bkz. Hadi Altay, *Adım-adım Çukurova* (Çukurova Turizm yayınları, no. 1) Adana 1965, s. 108-109. Burada da şehrin Neapolis olduğu tekrarlanır ve binalar VIII-IX. yüzyıl olarak tarihlenir. Mustafa Hadi Çıplak, *İçel Tarihi, Tarihi, turistik zenginlikleriyle*, Ankara 1968; Ali Demirtaş, *İçel İli, yakan çevre incelemeleri*, [baskı yeri ve baskı tarihi yok], s. 118, Neapolis adıyla Kanlıdivan'dan kısaca bahsedilerek buraya «Suçluların yirtici hayvanlara parçalatıldığı derin bir çukur bulunduğu için Kanlıdivan» denildiği yazılmıştır.

25 Semavi Eyice, *Kanlıdivan* mad. *Türk Ansiklopedisi*, XXI (1974), s. 207-208. Obruğun ve IV no. lu basilikanın renkli bir resmi ise yukarıda *not 1'deki yazımızla* basılmıştır.

duğu tahmin olunabilir. Tanınmış coğrafya yazarı Amasya'lı Strabon (doğ. M.Ö. 63'e doğru - öl. M.S. 19'a doğru), bu hususda ilgi çekici bilgi vermektedir : «Teukros oğlu Ajax, Olba'daki Zeus mabedini yaptırmıştı. Bu havaliyi rahipler idare ediyordu. Sonraları eşkiya başı olan küçük derebeyleri türediler. Bunların ortadan kaldırılmasından sonra (Strabon bunun kendi zamanında olduğunu bildirir), buraya hâkim olanlar kendilerine Teukros rahipleri ve hâkimleri dediler; adları da genellikle Teukros veya Ajax idi. Küçük derebeylerden biri olan Zenophanes'in kızı Aba evlenmek suretiyle bu hanedana girince, bir vakitler babasının sahip olduğu idarenin dizginlerini eline aldı ve Antonius ile Kleopatra tarafından himaye gördü. Fakat sonra düşürüldü ve idare prenlere kaldı»²⁶. Bu bilgileri tarih ile şöylece bağdaştırmak kabildir.

Taşlık Kilikya (= *Kilikia Tracheia* veya *Cilicia aspera*), denilen bölge antik çağda Kilikya korsanlarının yatağı olarak kötü bir şöhrete sahipti. Ayrıca burada, Anadolu'nun eski medeniyet ve inançları Yunan medeniyeti ile kaynaşıyordu. Seleukia (= Silifke) nin kurucusu Seleukos Nikator (M.Ö. 304 - 281) Olba'da, Fırtına'lar Tanrısı Zeus Olbios için bir mabet yaptırmıştı. Anadolu'nun Protohitit Tanrılarında Tarku'nun adı Olba'da hâkim olan ve hem bu inancın Başrahibi hem de bölgenin sahibi derebeyi olan hanedanın adında, grekleşmiş adı Teukros olarak sürdürülüyordu²⁷. Bu büyük Başrahip ve yerli krallar hanedanı Roma İmparatorluk devrine kadar kalmış. Kıyı ise Elaiussa - Sebaste'nin kurucusu Kappadokia kralı II. Arkhelaios (M.Ö. 20 - M.S. 17)'a geçmiş sonra M.S. ilk yüzyıl içinde Kommagene kralı IV. Antiokos'a verilmiş, fakat az sonra M.S. 72'de İmparatorluğa bağlanmıştır. Roma medeniyeti bu tarihten sonra Taşlık Kilikya'da da eserlerini bırakmağa başlamıştır²⁸.

26 Strabon, XIV, böl. 672; almanca, A. Forbiger tercümesi, III (1858), s. 141-142; İngilizcesi, J.L. Jones tercümesi (Loeb baskısı), VI (1950), s. 343; Fransızca, A. Tardieu tercümesi, III (1890), s. 174.

27 E. Kirsten, *Das Rauhe Kilikien (Ostteil)*, şu eserde : *Logbuch des Karawane-Verlages*, s. 575 a., E. Laroche, *Recherches sur les noms des dieux hittites*, Paris 1947, s. 89'de çeşitli okunuşları ile tanrı *Tarhunda* vardır. Lydo - etrük *tarxu* ile ilişkisine işaret edilen bu adın *Tarhu* olması gerekir.

28 D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, Princeton 1950, II, s. 1144.

Kanytelleis, bu hareketli tarih akımı içinde, deniz kıyısında ve bugün üzerine Ayaş köyü olan yerdeki Elaiusa - Sebaste şehrine bağlanarak onun bir kasabası (*kome*) olmuştur. Aslında Elaiusa (= Zeytinlik) adı ile kıyıya çok yakın bir ada üzerine kurulmuş olan bu şehir²⁹, M.Ö. 20'de Roma tarafından Kappadokia kralı Arkhelaïos'a bağışlanmış, o da buraya yepyeni büyük bir şehir halinde yeniden yaptırarak adını, İslâm şehirlerindeki Sultaniye adı gibi, imparatora cemile olarak Sebaste (= saygı değer)'ye çevirmiş ve sarayını da burada yaptırmıştı³⁰. İşte bu şehre bağlanan Kanytelleis'in en muhteşem mezar binası olan, yamacın hâkim yerinde yükselen mabet biçimi mezarın kitabesi, bunun «Sebaste şehrine bağlı Kanytelleis'de Aba'nın belki bir salgında ölen kocası ile iki oğlu için» yaptırttığı bildirilmektedir. Bu mezar M.S. II. yüzyıla ait olarak tarihlenir. Artık bu devirde burası Roma eyaleti içinde küçük bir yerleşme yeridir. V. Langlois'nun buranın II. Theodosius (408-450) devrinde Neapolis (= Yenişehir) adıyla kurulduğu yolundaki iddiasının kaynağını göstermez³¹. Kilikia'da Neapolis adında bir şehrin varlığı bilinmez ise de, imparator VI. Leon (886 - 911) devrine ait Piskoposluk listesinde Seleukia Başpiskoposluğuna bağlı olarak 509. sırada bir Neapolis adı görülmektedir³². Şehrin Bizans çağındaki tarihi hakkında birşey bilinmez³³. Fakat etrafında bir sur bu-

29 J. Keil ve A. Wilhelm, *Denkmaeler aus dem Rauhen Kilikien* (Monumenta Asiae Minoris Antiqua) Manchester 1931, s. 220-228; M. Gough, *A Temple and Church at Ayaş Cilicia* «*Anatolian Studies*» IV (1954), s. 49-64, lev. III-VI; E. Kirsten, *Elaiussa-Sebaste in Kilikien, Ein Ausgrabungswunsch an den Ausgräber von Side und Perge*, şu kitapta: *Mansel'e Armağan-Mélanges Mansel*, Ankara 1974, s. 778-802; ay. yazar, *Diokaisareia und Sebaste, zwei Staedtegründungen der Frühen Kaiserzeit ...*, «*Anzeiger der Phil.-hist. Klasse der Öst. Akademie*» 110 hg. 1973) no. 14, Wien 1974, s. 360 vd.

30 Bu saray hakkında bkz. Semavi Eyice, *Elaiusa-Sebaste (Ayaş) yakınında Akkale, VIII. Uluslararası Türk Tarih Kongresi Bildirileri (1976)* [basılmakta].

31 Turistik broşürlerde ve Kanlıdivan ören yerine Karayolları (?) tarafından konulan turistik levhada bu bilgi tekrarlanmıştır.

32 H. Gelzer, *Texte der Notitae episcopatum ...*, «*Abh. d. k. bayer. Akad. I. Cl. XXI. Bd. 3 Abt.*» München 1901, s. 557; Bu listede sahip olduğu kiliseler hristiyan mezarları ile çok büyük bir merkez olduğu görülen Korykos'un olması gerekirken adının bulunmaması gariptir, halbuki o bölgeden Lamos ve Olba listede vardır.

33 Kilikya'nın tarihi coğrafya bakımından Bizans çağındaki önemi hakkında bkz. A. Philippson, *Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung*, Leiden 1939, s. 158. XII. yüzyılda, bu bölgede Bizans İmparatorlarının büyük seferler yaptıkları bilinir. 1136'da

lunmadığına göre Bizans çağında halkı bir tehlikeden korku duymamış olmalıdır. Güney Anadolu şehirlerinin çoğunun boşalmasına yol açan VII - IX. yüzyıllardaki Arap akınlarının buraya tesir etmediği sanılabilir. Belki şehir daha önce boşalmış olduğundan Arap akınları ile karşı karşıya gelmemiş olabileceği bir ihtimal olarak akla gelir. Fakat her halde bu hususda daha etraflı ipuçlarına lüzum vardır. Akdeniz kıyısına ancak 4 - 5 km. uzaklıktaki bu küçük kasabanın, Arap akınlarına karşı kendisini korumağa çalışmamasına başka türlü bir mânâ vermek zordur.

XI. yüzyıl sonlarında bölge Ermeni hâkimiyetine girip, Kilikya Ermenistanı (veya küçük Ermenistan) denilen devlet kurulduğunda, Kanytelleis'in de Ermeni topraklarında kaldığı açıkça bellidir³⁴. Langlois kasabanın boşalmasını bu geçiş devresine bağlar. Bu görüşe katılmak mümkün değildir. Kasaba daha önceleri boşalmış olmalıdır. Ermeniler ise, burada onlara ait hiç bir iz ve kalıntı olmadığına göre burada yerleşmemişlerdir. Zaten Başnazır Sembad'ın Kroniğinin 1195 yılına ait bölümündeki Ermeni piskipos ve baronlarını (derebeylerini) sıralayan listede Korykos, Silifke ve Lamas'ın yer almasına karşılık buraya işaret edebilecek bir ada raslanmaz. Bölge Türk hâkimiyetine girdikten sonra ise burada bir Türk yerleşmesi olmamış, uzun yüzyıllar boyunca yalnız Türkmen aşiretleri ören yerini kışlak olarak kullanmışlardır³⁵. Bu durum günümüze kadar sürmüştür. II no. lu ile III no. lu basilikalar arasındaki Türk mezarlığı bu göçebe aşiretlerin hatırasıdır. Başkaca burada Türk devrine ait bir yerleşmenin izi yoktur.

II. Ioannes Komnenos (1118-1143) buradan ordusu ile geçmiş, I. Manuel Komnenos (1143-1180) 1158'de Ermeni Thoros'a karşı yaptığı seferde, Kanytelleis'e çok yakın olan Lamas kalesini ele geçirmiştir, bkz. F. Chalandon, *Les Comnène, Jean II Comnène et Manuel I Comnène*, Paris 1912 (tıpkıbasımı, New York tz) II, 1, s. 113 ve II, 2, s. 442. Çok daha önceleri IX. yüzyılda Kanytelleis'in biraz ötesinde Lamas çayı Bizans-İslâm sınırını teşkil ediyordu. Burada çay üzerinde müslüman ve hristiyan esirlerin mübadelesi yapılmıştı.

34 L. Alishan, *Sissouan* (ermenice), Venedik 1885; fransızca, *Sissouan ou l'Arménie Cilicie, description géographique et historique*, Venedik 1899, (s. 412'de Kanytelleis kiliseleri); N. Iorga, *Brève histoire de la Petite Arménie-L'Arménie Cilicienne*, Paris 1930; J. de Morgan, *Histoire du peuple arménien*, Paris 1919, s. 193 vd. Alishan burayı Kanideli, Kannidéli, Kamidouani, Kanygelli olarak adlandırır.

35 Evliya Çelebi 1671 yılında buradan geçtiğinde Silifke ile Tarsus arasında yaşayan bölge halkından hiçte iyi bahsetmez, bkz. *Seyahatnâme*, IX, İstanbul 1935, s. 322 vd.

II

Basilikalar

I no. lu basilika :

Güneyden gelen yolun ucunda ve obruk başındaki Hellenistik kulenin karşısında olan I no.lu basilika oldukça iyi sayılabilecek bir durumdadır. Kuleye bakan doğu cephesi bütün yüksekliği ile henüz ayaktadır. Bu basilikanın batısındaki arazi geniş bir düzlük halindedir. Herhalde burada aslında bir avlu (*atrium*) bulunuyordu. Ortalama 50 - 60 cm. kalınlığındaki duvarlar ufak ölçüde yontma taşlardan yapılmıştır. Aşağılarda daha büyük olan bu taşlar yukarılara doğru yükseldikçe daha ufak ölçüdedir. Bu durum bilhassa apsinin dış cephesinde açık surette belirlidir. Yapının dış duvarlarının bir özelliği de, yapım sırasında kurulmuş olan ahşap iskelelerin giriş deliklerinin, inşaat bittikten sonra içlerinin doldurulmayıp, boş bırakılmış olmalarıdır. Bu da yapıların dış görünüşlerine fazla önem verilmediğinin bir işareti sayılabilir. Fakat ilgi çekici bir teknik özellik de taşların aralarındaki harcın dış yüzüne mala ucu ile çizilen derz çizgileridir. Bunlar hiç bir yerde ihmal edilmemiştir. Uzunluğu 30 m. 40-31 m, genişliği ise 18 m. 40 olan basilikanın batı cephesinde girişi açık bir *porticus* biçimindedir. Burada giriş açıklığı iki sütunla ayrılmış üç kemer ile sağlanmıştır. Kemerlerin yan duvarlardaki başlangıçları da, duvarlara gömülü birer paye başlığı ile belirtilmiştir. Bu başlıklar ortadaki iki sütunun üstündekilerle aynıdır. Böylece burada devşirme malzeme kullanılmadığı ve arşitektonik işlenmiş parçaların bu yapı için yapıldıkları açıkça belirmektedir. Kemerleri muntazam kesme taşlardan yapılan bu üçüzlü ve açık girişin üstünde bir ikiz pencerenin kalıntısı görülür. Böylece nartex'in üstünde evvelce bir kat olduğu ve bunun batıya açılan sadece bu ikiz pencereden ışık aldığı anlaşılmaktadır. Bugün gayet iyi durumdaki bu üçüzlü açıklığı ayıran iki sütun 48 cm. çapları ile oldukça incedir. Başlıkları ise bu yapı için işlenmiş bozulmuş Korint üslubunda, kompozit başlıklardır³⁶. Nartex 3 m. 75 derinliğinde dik-

36 R. Kautzsch, *Kapitellstudien Beitrage zu einer Geschichte des Späantiken Kapitells im Osten...*, Berlin-Leipzig 1936, s. 94 (no. 275), de bu başlığı, «İnce dişli *akanthus*'lu başlık»lar (Kapitelle mit kleingezacktem Akanthus) sınıfında toplar; ayrıca bkz. O. Feld, *Beobachtungen..... «Römische Quartalschrift»* LX, 1-2 (1965), s. 134, lev. 1 d, 2 a.

dörtgen bir mekân halindedir. Buradan üç kapı, üç nef'e geçit verir. Nartex'in duvarlarında, evvelce buradaki ahşap katın döşemesini taşıyan kirişlerin delikleri görülmektedir. Nartex'den nef'e geçit veren orta kapı üç kademeli silmeli söveler ile çerçeveselmiştir. Tam ortada kabartma bir haç işlenmiştir. Kapının üstünde yarım yuvarlak bir boşaltma (tahfif) kemeri vardır. Bunun içi taş dolguludur. Yan kapıların alınlık (*tympanon*)'larında ise dolgu yoktur.

Basilikanın naos kısmının dört duvarı durmakla beraber, nefleri ayıran sütunlar yerlerinden sökülmüştür. Bunların gövdeleri kenarlara yığılmış durmaktadır. Fakat her bir dizide kaç sütun bulunduğunu şimdiki halde bilmek mümkün değildir. Sadece bir tahmin olarak dizilerde 5 sütun bulunduğu ileri sürülebilir. Basit bir sondaj yapıldığında bu sütunların üzerlerine oturduğu stylobatı ve belki de kaidelerini bulmak ve böylece sayılarını tayin etmek mümkün olacaktır.

Neflerin iç uzunlukları 18 m. 30 kadardır. İki yanlardan da binaya birer giriş vardır. Nefleri ayıran sütunların üzerlerinde kemerler bulunduğu kesinlikle söylenebilir. Bu basilikanın apsis cephesinin yüksek oluşu, batı cephesindeki pencerelere göre nartex üstünde bir *gynakaion*'un bulunuşu, yapının esasında yan nefleri üstlerinde galeriler bulunduğunu göstermektedir³⁷. Bema'nın iki yanında bu kemerlerin başlangıcına işaret eden köşe duvarlarına gömülü başlıklar vardır. Bunlar basit kompozit üsluptadır. Üstlerinde kemer başlangıçları da henüz durmaktadır. Orta nefin doğu ucu bir bema bölümü ile devam eder ve yarım yuvarlak bir apsis ile biter. Bu apsis ortada bir paye ile ayrılmış atnalı kemerli ikiz pencereden ışık almaktadır. Apsis büyük kemeri (zafer takı)'nın başlangıcına işaret eden birer paye başlığı ise duvarlara gömülüdür. Bunlar da nartex'dekiler ve içeride sütun dizileri başlangıcındakiler gibi kompozit başlıklarıdır. Yan neflerden birer kapı ile geçilen *pastophorion*'lar ise ayrıca *bema*'ya bağlanmıştır. Bu iki yan höcrenden güneydeki (sağdaki)'nin içinde evvelce zemin katından ayrıca ahşap iki katın bulunduğu, duvarlardaki giriş deliklerinden anlaşılıyor. Bu höcrenin zemin katında ayrıca kuzey - güney istikametinde, yani mekânın

37 O. Feld, *ay.yazı*, s. 134'de sebebini belirtmeksizin basilikanın galerili olduğuna işaret eder.

enine atılmış büyük bir taş kemerin de varlığı dikkati çekmektedir. En üst kat, doğu cephesinde açılmış dikdörtgen bir pencereden ışık alıyordu. Bugün bu pencere hâlâ durmaktadır. *Pastophorion*'lardan soldaki (kuzey)'nin yanında bir kapı dışarı geçit verir. Apsis tarafı dış cephesi düz ve yüksek bir duvar halindedir. Basilikanın bütün iç yapısı bu düz ve sâde kitlenin gerisine saklanmıştır. Cephenin ortasında yalnız apsisin içine ışık veren kemerli ikiz pencere bulunur. Bu bölge yapılarının çoğunda görüldüğü gibi, bu ikiz pencerenin üstüne 30 cm. kadar dışarı taşan ve taştan yontulmuş bir yağmurluk saçağı yerleştirilmiştir.

I no. lu basilikanın kuzeyinde küçük bir avlu ve bazı mekânlar vardır. Bunlar *pastophorion* ile bağlantılı oldukları gibi, kemerli bir kapı ile dışarı da açılırlar. Kapının söveleri, üstündeki tahfif kemeri ile buna oturan bir duvar parçası henüz ayaktadır. Hattâ bu duvar parçasında üst seviyede pencere izi de görülür. Lentonun ortasında bir madalyon içine, kollarının uçları geniş, bir haç kabartması işlenmiştir. Lento ile yan dikmeleri en dış *moulure*'ünün sathını ise araları yapraklı bir dal kıvrımı kabartması süsler. Bu kıvrımlar ortada tam haçın üstünde, karşılıklı duran bir çift tavuskuşu motifi ile bağlanmaktadır.

II no. lu basilika :

Kanlıdivan'ın ikinci basilikası, I no. lunun hemen yanında ve onun kuzeyinde paralel olarak uzanmaktadır. İkisi arasında ise bir bağlantı olduğuna dair izler vardır. Miss Bell, o vakit buranın harabeler ile dolu olduğunu yazmıştır. Bugün ise önemli bir kalıntı görülmez. Yine Miss Bell'in gördüğü sırada, yâni yetmiş yıl önce de bu bina çok harap durumda idi, bu yüzden doğru bir planı çıkarılamamıştı. Apsis bölümünün bir kısmı da, bugün olduğu gibi ağıl olarak kullanılıyordu. II no. lu basilikanın da duvarları, önceki gibi alt kısmı büyük, yukarı kısımları daha ufak yontulmuş taşlardan yapılmıştır. Fakat bu yapı, ötekilerine nazaran daha fazla harap olmuş ve bilhassa apsis kısmı, burası ev ve ağıl haline getirildiğinden tam biçimi anlaşılmaz ve doğru ölçüleri alınmaz bir duruma girmiştir.

Bu basilikanın genişliği 18 m. 60, uzunluğu ise apsise kadar 26 m. dir. Belirli bir nartex kalıntısı görülmez. Batı cephesinde açılan 1 m. 85 genişliğindeki bir kapı içeri geçit verir. Bu kapının pro-

filli söveleri ve lentosu henüz yerinde durmaktadır. Lentonun dış yüzünde madalyon içinde bir haç kabartması bulunmaktadır. Ancak bu, kırılarak bozulmuştur. Naos'a yanlardan geçit veren kapılardan kuzeydeki bugün durmakta sadece lentosu kırık durumdadır, güneydekinin ise yalnız yan söveleri (dikmeleri) yerlerinde duruyor.

Basilikanın neflerinin iki sütun dizisi ile üçe ayrıldığı kesinlikle tahmin edilebilir. İçeride sütun gövdesi kalıntıları ve kısmen yere gömülü başlıklar görülmektedir. Etrafa saçılmış taşların arasında çok tahrip edilmiş olmakla beraber sivri akanthus'lu bir başlık parçası görülür. Bu belki de sütunlara aittir. İki sıra akanthus'lu ve köşeleri volütlü başka bir başlık ise dikdörtgen biçimde olduğuna göre, herhalde apsis köşelerinde kemer başlangıçlarından birine aittir. Ayrıca, sütun başlıklarının üzerlerinde evvelce kemerler olduğu da çok sayıda, yekpare kemer başlangıcı taşlarından anlaşılıyor. Sütun sayısı hakkında ise birşey söylenemez. Yarım yuvarlak apsisin doğudan ışık alan pencereleri olmadığı ise dikkati çeker.

Yapının en garip ve çaprasık tarafı apsisin iki yanındaki höcreler ile doğu tarafıdır. Burada biribirleriyle münasebetleri pek açık olarak anlaşılmayan mekânlar vardır. Basilikanın doğu cephesi yine düz bir duvar halinde kapanmaktadır. Apsis ile bu düz dış duvar arasında kuzey - güney istikametinde uzanan, üstü beşik tonozla örtülü bir mekân uzanmaktadır. Bu mekâna ışık veren bazı pencereleri de vardır. Mekânın içinde, iki kompozit başlık ile bir sütun kaidesi bulduk. Burada bu mimari unsurların kullanılacakları bir yer olmadığına göre, basilikanın sütun dizilerine ait olduklarına ihtimal verilebilir. Apsisin dış cephesinde duvara saplanmış bazı küçük konsolların varlığı da dikkati çeker. Miss Bell, bunların üzerine oturtulan kemerlerin evvelce bir tabanı taşıdığını tahmin etmiştir.

III no. lu basilika :

Kanlıdivan'daki kiliselerin üçüncüsü obruğun kuzey - batı köşesinde ve yukarı yamaca tırmanan kaldırımli yolun kenarındadır. Miss Bell'in yetmiş yıl önce yaptığı inceleme ve çizdiği kroki bu binayı yanlış bir şekilde tanıtmaktadır. Batıda yüksek, kalın ve yukarı doğru kademeli olarak incelen bir duvar vardır. Miss Bell, bunun basilikanın batı cephesi olduğunu ileri sürer. Halbuki yapı tekniğinden gayet açık görüldüğü gibi, çok muntazam işlenmiş iri taş

bloklarından yapılan ve yukarı yükseldikçe daralan bu duvar, basilikaların yapımından eskidir ve antik çağın (Roma ?) bir binasının kalıntısıdır. Fakat yanına basilika yapıldığında bu duvar da kullanılmıştır. Şöyle ki; duvar ile basilika arasında kalan 6 m. genişliğindeki aralık, yukarı çıkan bir yol halini almış ve bu yolun başlangıcı güneye açılan bir kapı ile belirtilmiştir. Bu kapının kilisenin köşesine bitişik olan yan dikmesi henüz yerinde durmakta, üstünün evvelce kemerli olduğu da bu söve taşı üstünde duran kavisli bir kemer başlangıcından anlaşılmaktadır. Kapı sövelerinin bazı parçaları ise öndeki Türk mezarlığında kabir taşı olarak kullanılmıştır. Antik duvarın aşağı kısmında dikdörtgen iki küçük pencere yukarıda ise üstü hafifçe kemerli yine ufak tek pencere vardır. Bu duvar ile basilikanın batı duvarı arasındaki yolun üstünün evvelce ahşap bir sundurma ile kapatılmış olduğu izlerden anlaşılmaktadır. Burası bir nartex haline getirilmemiştir. Eğer öyle olsa idi, yolu kuzey ucunun da kapatılmış olması gerekirdi. Halbuki burası açıktır. Kanaatimizce, burada antik çağdan kalan sağlam ve güzel bir duvar korunarak, basilika'nın girişini yağmurdan koruyan sundurmayı taşıyan bir unsur olarak kullanılmıştır. Bir başka ihtimal olarak da bu ara yolun üstünün ahşaptan kapalı olduğu ve burada bir kat meydana getirildiği de düşünülebilir. Böylece yolun üstünde ahşap bir *gynekaion* (kadınlar mahfili) bulunduğu da akla gelir.

III no. lu basilika Miss Bell'in çizdiği gibi muntazam bir yapı değildir. Duvar örgüsü de değişiktir. Nitekim güneye bakan cephenin gelişi güzel seçilmiş moloz taşlardan oluşuna karşılık doğu duvarı, daha intizamlı yontulmuş taşlardan örülmüştür. Basilika doğuda 16 m 70, batıda 18 m 30 m genişliğinde ve ortalama 23 m 60 uzunluğundadır. Yoldan üç kapıdan içine girilir. Bu kapılar lentolarıyla henüz durmaktadır. Yapının kuzey duvarı tamamen yıkılmıştır. Halbuki güney duvarı iyi durumdadır. Bunun ortasında kesme taştan, sâde çerçevesi bir kapı, yanlarda ise kemerli iki tane ikiz pencere vardır. Bu pencerelerin içlerinde evvelce demir parmaklıklar bulunduğu da muntazam açılmış bir sıra delikten anlaşılır.

Yarım yuvarlak apsis, I no. lu basilikada da olduğu gibi doğuda ikiz pencereden ışık alıyordu. Apsisin iki yanındaki eşit planda ve ölçüde olmayan höcreleri ise doğu cephede intizamsız bir pencere düzenleri vardır. Kuzey höcrenin aşağıda, doğu cephede ikiz penceresi olduğu görülüyor. Ayrıca bu höcre kuzeye açılan bir kapı ile

dışarı da bağlanmıştı. Bu *pastophorion* höcreleri binanın bütün yüksekliğine kadar yükseliyorlardı, bu yüzden de içlerinde ahşap katlar vardı. Yukarı katlardaki odaları ışıklandırmak üzere doğu cephede birer dikdörtgen pencere açılmıştır. III no. lu basilikanın da doğu cephesi, intizamsız pencereci, düz bir duvar halindedir ve kilisenin bütün mimarisi bu kitlenin arkasına gizlenmiştir.

Apsisin iki yanında, büyük kemerin başlangıcına işaret eden paye başlıkları yapının sadeliği ile bağdaşmayan, oldukça iyi işlenmiş elemanlardır³⁸. Bunların bir yüzlerinde ortalarında birer haç kabartması vardır. Fakat en garip olan nokta bu basilikanın nef durumudur. Yapı o derecede intizamsızdır ki, içinde iki sıra sütunun bulunmasını düşünmek zordur. Ayrıca bu sütunların üzerindeki kemerlerin başlangıçlarına işaret eden hiç bir iz de yoktur. Bu duruma göre, III no. lu basilikanın içinde iki sıra sütun olmadığını kesinlikle söylemek mümkündür³⁹. Bugün yapının içinde kuzey *pastophorionun* gövdesi varsa da bu herhalde *in-situ* değildir. Zira hiç bir aksa uymamaktadır. Herhalde burası ev olarak kullanıldığında başka yerden getirilip, damı taşımak üzere buraya dikilmiş olmalıdır. Biraz ötedeki lento için de aynı şey söylenebilir. Bu duruma göre, bu basilikanın üstünün ne biçim bir ahşap çatı ile örtüldüğü çözüm bekleyen bir mesele olarak kalmaktadır. Doğru duvarının düz bir şekilde bitmesi, bütün yapının iki meyilli bir çatı ile örtülü olabileceği ihtimalini zayıflatır. Ancak dört meyilli bir çatı düşünülebilir. *Pastophorion*'ların da üst katlara sahip oldukları kesindir. III no. lu basilikanın güneye açılan yan kapısının iç tarafında bir taşın üstüne yuvarlak bir çerçeve içine bir haç motifi işlenmiş olduğu görülür. Bu haçın yan kolları altında İsa'nın «her şeyin başı ve sonu» olduğunu ifade eden Grek alfabesinin ilk ve son harfleri Λ ve Ω bulunmaktadır. Yalnız bu sonuncu harf V. yüzyılda usulden olduğu gibi ω biçiminde yazılmıştır ki, aynı âlâmetleri İstanbul'da V. yüzyıl başlarına ait *Arcadius* anıtı kaidesinde de bulmak mümkündür⁴⁰.

38 O. Feld, *ay.yazı*, s. 134, lev. 3 a. Apsis'deki uçları kıvrık *akanthus*'lu başlığı 500 yılı etrafındaki bazı başlıklar grubuna sokar.

39 O. Feld, *ay.yazı*, s. 134'de biraz çekimser bir ifade ile bu basilikanın da galerili olabileceğini yazmıştır.

40 J. Kollwitz, *Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit*, Berlin 1941, lev. 9, 2; G.Q. Giglioli, *La colonna di Arcadio a Constantinopoli*, Napoli 1952, res. 10.

Bu basilika ile obruk kenarı arasında bir ev kalıntısı da bulunmaktadır. Burada ayrıca üstü kemerler ile desteklenmiş bir tonozla örtülmüş bir sarnıç görülür.

IV no. lu basilika :

Kanlıdivan'ın en fazla tanınmış ve son yıllarda hakkında başlıbaşına bir monografya yayınlanmış olan yapısı IV no. lu basilikadır. Obruğun kuzey - doğu tarafında ve hemen çukurun kenarında yükselen bu yapının güney cephesi uçurumdan aşağı kaymış ve tamamen yok olmuştur. Buna karşılık yamacın tabii kayasını yontmak suretiyle elde edilen temele oturtulan kuzey ve doğu cepheler gayet iyi durumda bulunmaktadır. IV no. lu basilikanın batı tarafında ortalama 15 m. kadar genişliğinde ve 10 m. 80 derinliğinde, etrafı 0.65 kalınlığında bir duvarla çevrili bir *atrium* bulunmaktadır. Her halde bu avlunun batıya açılan bir girişi olmalıydı. Fakat bunun kesin yerini belli edecek bir iz kalmamış ise de, kapısının lentosu olduğunu sandığımız bir taş bloku kilisenin ekseninde, orada yerde durmaktadır. Tam ortasında madalyon içinde basit bir haç kabartması işlenmiş olan bu taşın, avlu kapısına ait olduğundan şüphe edilemez. Böylece bu lento, avlu kapısının tam ölçüsünü elde etmeği mümkün kılmaktadır. Avlunun altında büyükçe bir mahzen veya bir sarnıç bulunduğu tahmin edilir. Nartex'in üçüz kemerinin önünde bu mahzenin kemeri ve ağız fark edilir. Bir ihtimal olarak, bunun aşağıdan obruğun dibinden basilikaya çıkan merdivenli tünel ile bağlantısı olabileceği de düşünülebilir. Forsyth bu avlunun içinde çepeçevre revak (*porticus*) olup olmadığını araştırmakta ve bir sonuca varamamaktadır. Gerçekten bu hususda kazı yapılmaksızın kesin bir karara varılamaz.

Yapının batı cephesi aynen I no. lu basilikada da olduğu gibi avluya iki sütunlu üç kemerli bir açıklık ile bağlanıyordu. Bugün bu kemerler ve sütunlar yoktur. Bu hususu aydınlatmak için bir değnek parçası ile toprağı biraz eşelediğimizde, sütunlardan birinin kaidesini kolaylıkla bulabildik. Üçüz kemerden soldakinin başlangıcı durmaktadır. Bunun başladığı yerde olan ve duvara gömülü paye başlığı ise, iki sıra halindeki yapraklar ile bezenmiştir. Bu yaprakların herbirinin itina ile oyulmuş oldukları dikkati çeker.

Nartex 3 m. 60 derinliğinde dikdörtgen bir mekân halindedir. Bu mekâna kuzeydeki bir kapıdan da girilebiliyordu. Bu küçük açık-

lğin dışında duvara saplanmış iki konsolun arasında bir uçlarından duvara gömülü taş levhalardan meydana gelmiş yarım yuvarlak bir yağmurluk saçağının (*porche*) varlığı anlaşılıyor. Bu saçak kırılmış ve yalnız bazı parçaları kalmıştır. Fakat bunlar yeteri kadar aydınlatıcıdır. Böylece burada da Korykos'daki basilikada raslanan ve bugün hâlâ iyi durumda olan yarım yuvarlak saçağın aynen bir benzerinin bulunduğu anlaşılıyor⁴¹. Yağmurları çok şiddetli olan bu bölgede yapıların bilhassa kuzey cephelerindeki açıklıkları bu surette korumak usulden olmuştur. Zaten IV no. lu basilikanın kuzeye bakan cephesi tamamen sağır bir satıh halindedir. Bu tarafda bu nartex kapısından başka hiç bir açıklık yoktur. Bölgenin şiddetli kuzey yağmurlarından korunmak için bu tarafın tamamen kapalı yapıldığı anlaşılıyor. Nitekim aynı durum Cambazlı basilikasında da görülür⁴². Küçük ölçüde muntazam yontulmuş taşlardan örülen bu cephede, I no. lu basilikada da olduğu gibi, ahşap iskele kirişlerinin boş kalan delikleri görülür. Bütün kuzey cephede bunların sayısı elliye bulmaktadır. Nartex'in üstünde ahşap bir kat olduğu, kilisenin batı duvarında sıralanan bir sıra taş konsoldan anlaşılıyor. Her halde, nartex'in bir veya iki kenarında olan ahşap bir veya iki merdiven bu üst kata (*gynekaion*) çıkışı sağlıyordu.

Nartex'den üç kapıdan neflere geçilmektedir. Üç iri taşın birleştirilmesi ile meydana getirilen bu kapılardan ortadaki ile soldaki durmakta sağdakinin ise sadece yan söveleri (dikmeleri) yerinde bulunmaktadır. Ortadaki esas kapının söveleri ve lentosunun nartex'e bakan yüzleri profillendirilmiş ve kabartma bir motif ile süslenmiştir. Lentonun üstünde ise çok basık bir boşaltma kemeri görülür. Lentonun tam ortasını madalyon halinde kabartma bir haç süslemektedir. Bu haç sekiz uçlu bir yıldız içine alınmıştır.

Vaktiyle Langlois, bu lentoda bir kitabe görerek bunun hatalı bir kopyasını yayınlamıştır. 1890'da aynı kitabe Bent tarafından incelenmiş ve, Hicks bunun transkripsiyonunu yaparak yayınlamış-

41 Korykos'da mezar kilisesindeki saçak (*porche*) için bkz. E. Herzfeld ve S. Guyer, *Meriamlik und Korykos* (Monumenta Asiae Minoris Antiqua II) Manchester 1930, s. 130, res. 133-134.

42 Cambazlı basilikasının da yeni ölçüleri ile yeni rölövesini aldık. Eski bir yayın için bkz. J. Keil ve A. Wilhelm, *Denkmaeler aus dem Rauhen Kilikien*, s. 36 vd., lev. 18-20; sağır cephe lev. 19, res. 59'da görülür.

tır. Halbuki Forsyth 1954'de çekmiş olduğu bir fotoğrafta sonu farkedilen bir yazının, Langlois ve Bent'in gördüklerine uymadığını belirtmiş, ve bu eski araştırmacıların yayınladıkları kitabenin nerede olabileceği hususunda şüpheye düşmüştür⁴³. Burada lento üzerinde iki kitabe vardır : Alttaki Langlois ve Bent - Hicks tarafından yayınlanan olup tek satır halinde uzanır⁴⁴.

+ ΥΠΕΡΥΝΗΜΣΚΑΙΑΝΑΠΑΥΣΕΩΣ
ΠΑΠΥΛΟΥΚΑΙΤΩΝΤΕΚΝΩΝΑΥΤΟΥ
ΤΗΝΕΥΧΗΝΑΤΕΔΩΚΕΝ +

+ ὑπὲρ μνήμης καὶ ἀναπαύσεως Παπύλου καὶ
τῶν τέκνων αὐτοῦ τὴν εὐχὴν ἀπέδωκεν +

anlaşıldığına göre, Papyas (veya Babyas) adında bir şahıs, bu basilikayı bir adağının şükran borcunu ödemek üzere yaptırtmıştır.

Üsteki kitabe ise lentonun dışarı taşan en yukarı kenarının dar sathı üzerine yine tek satır olarak işlenmiştir. Bir çok kısımları kırılmış ve bazı yerleri okunamaz hale geldiğinden tam bir kopyasını almak mümkün değildir. Forsyth alttaki kitabeyi fark etmemiş, sadece bu üsttekini görmüştür. Onun fotoğrafında yalnız satırın sonundaki KYPIE+ kelimesi okunur. Biz, bu kitabeden biraz daha fazla harfi teşhis edebildik. İşaretimiz üzerine bu yazıyı yerinde inceleyen Prof. G. Dagrón (Paris) bu metni şu surette tamamlamıştır :

+
..... ΔΙΚΑΙΟΙ ΟΝΟ
..... ΚΡΟΝ..... ΝΙ ΗΚΥΡΙΕ +

+ Αὕτη ἡ πύλ το[ῦ] Κυρίου δίκαιοι
[εἰσελεύονται δί] αὐτῆς [.....] Βοήθει Κύριε +

43 Forsyth, *ad.geç.yazı*, s. 129, not 12.

44 Hicks, *Inscriptions*, s. 228-229, no. 8.

Bu tamamlamışda bazı kelimelerde şüphelerimiz olmakla beraber, metnin *Mezmur*'lardan bir beyit olduğu anlaşılıyor (*Mezmur*, 118, 20)^{44a} :

«Rabbin kapusu budur - Salih kimseler ona girer-Rabbim yardımcı ol».

Tahminimize göre bu iki satır birbirini tamamlar. Yazarların bu kitabelerin ikisini de göremeyişleri haklıdır. Ancak ışık durumuna göre yazıların biri veya ötekisi fark olunur. Nartex'in üstündeki ahşap katın, orta nefe payelere oturan üçlü bir arkadla açıldığı anlaşılıyor. Bugün bu arkadın, yalnız kuzeydeki kare payesi ve kemerinin bir kısmı durur. Ayrıca, yine bu ahşap kattan üstleri yuvarlak tahfif kemerli kapılarla yan neflerin üstlerindeki galerilere geçiliyordu. Bu kapılardan kuzeydeki henüz sağlam bir halde durmaktadır.

Basilikanın güney cephesi tamamen yıkılmıştır. Bu bölge yapılarında genellikle pencerelerin güney cephelerde açıldıkları düşünülürse, burada aslında Cennet obruğu dibindeki küçük kilisede olduğu gibi bir sıra veya aralıklı olarak ikiz pencereler olduğuna ihtimal verilir. Langlois'nın 1861'de yayınladığı gravür pek açık ve doğru olmamakla beraber, bu cephede en azından altı pencerenin varlığını gösterir gibidir. Bu cephenin parçaları obruğun dibinde sık yeşilliklerin arasında bulunabilir. Strzygowski, Langlois'nın gravüründe görülen kemerleri, yan cephenin pencereleri değil, içerideki kemer dizisi olarak kabul etmiştir. Biz bunun doğru olacağını sanmıyoruz. Bu koca binanın, kuzey cephesi tamamen sağır olduğuna göre, güney cephesinin de hiç penceresiz olabileceği düşünülemez. Batı basilikalarında olduğu gibi orta nefin çatısı daha yüksek olmadığına ve üst duvarlarda açılan pencerelerden içerisi aydınlanmadığına göre, bu basilikanın ışık alabilecek tek yeri, obruğa yıkılmış olan güney cephesidir. Böylece Langlois'nın gravüründeki 6 kemerin (dördü tam, ikisi yarım) biz yan cephenin pencereleri olduklarını kabul ediyoruz.

Nefler iki sütun dizisi ile ayrılmıştı. Bunların başlangıçları, pa-

44^a Aynı metin güney Anadolu'nun ve Suriyenin birçok kiliselerinin kapılarında yer almaktadır. Nitekim Alacayayla'da 812 tarihli basilika'nın kapısında olduğu gibi, bkz. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler...*, Leipzig 1908, s. 322; Karaman yakınında Fisandon (=Dereköy) deki kilisede de görülmüştür, bkz. S. Eyice, *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman çevresinde arkeolojik incelemeler*, İstanbul 1971, s. 87.

yeler ve başlıklar ile belirtilmiştir⁴⁵. Kuzey duvarının iç yüzünde görülen bir sıra halindeki beş konsol, ahşap galeriyi taşıdığına göre, bunların herbirinin karşısında bir sütun bulunduğu düşünülür. Böylece her bir dizide beşer sütun olması gerekir. Elindeki yetersiz krokiye rağmen Strzygowski de sütun sayısının böyle olması gerektiğini yazmış olmasına rağmen Forsyth yayınladığı planda her dizide dörder sütun göstermiştir. Bu hususdaki dayanağı, vaktiyle 1891'de Heberdey ve Wilhelm'in çizdikleri krokide nartex duvarının 2 m. 50 ilerisinde bir sütun kaidesi veya bir payenin işaretlenmiş oluşudur. Bugün bu destekten bir iz yoktur. Biz de bu esasa göre basilikanın her bir dizisini dörder destekli olarak gösterdik. Fakat beş olmasının da daha mantıklı olduğunu söylemek isteriz. Bu ikinci ihtimal doğru olduğu takdirde, dar biçimli kemer aralıklarının varlığını kabul etmek gerekir. Bugün nefleri ayıran sütun veya payeler ile başlıklarından hiç bir kalıntı görülüyor. Yalnız kemerlerin doğuda ve batıda başladıkları yerdeki paye başlıklarından ikisi duvarda durmaktadır. Bunlardan doğuda olanı, nartex'dekinin benzeri olup iki sıra yaprak halindedir. Sağ yan nefin nartex tarafındaki payede kalan başlığı ise daha değişik olup, çok kuvvetli gölge - ışık tesirine sahip akantuslarla benzenmiştir. Dikenlerin aralarında derin çukurlar vardır. Bema kısmında yukarı galerinin başlangıç payesinin başlığı da henüz yerinde durur. Bu da öncekine benzemekle beraber bazı detaylarında ondan farklıdır. Kilisenin içi temiz bir düzlük halinde olduğuna göre, bunların gömülü kaldıklarına da ihtimal verilemez. Neflerde moloz yığılması olmadığından taban seviyesinde fazla bir yükselme yoktur. Ortalama 15 - 20 cm. aşağıda basilikanın esas döşemesinin (belki de mozaiklerinin) ve sütun kaidelerinin bulunabileceği düşünülebilir. Basilika'nın döşemesinin kayayı düzlemek suretiyle elde edildiği de unutulmamalıdır. Nitekim bugün tamamen uçurumdan kaymış olan güney *pastophorion*'un kapı eşiği, tabii kayadan yontulmuş olduğundan, yerinde kalmıştır. Aşağıdakilere nisbetle daha ufak sütunlardan meydana gelen yan galerilerin bu unsurlarından hiç bir iz yoksa da, orta nefin büyük kemeri

45 Forsyth, *ad.geç.yazı*, res. 10-12, 14-16'da basilikanın bütün başlıklarının güzel resimlerini yayınlayarak bunları sanat tarihi bakımından değerlendirmiştir. R. Kautzsch, *Kapitellstudien*, s. 97 (no. 282)'deki yetersiz bilgi böylece tamamlanmış oluyor.

yanındaki bir paye başlığı, galeri sütunları üstünde sıralanan kemerlerin varlığına işaret sayılır.

Nefler haç biçimi kesitli iki paye ile sınırlanmış ve böylece geniş bir *bema* veya enine burayı kaplayan büyük bir mekân meydana gelmiştir. Ebersolt her ne kadar bu mekânı, uçları dışarı taşmayan bir *transept* olarak kabul etmiş ise de, bu mekâna *transept* demek çok zordur. Transeptin enine bir mekân halinde olması ve bunun örtü - çatı sisteminde de belirmesi gereklidir. Bu ancak derin ve ileri uzatılmış bir *bema* olarak görülebilir⁴⁶. Bu *bema* geniş açıklıklı kemerler ile neflere açılır. Kemerlerin iki kat halinde oluşu da, yarlarda galerilerin *pastophorion*'lara kadar devam ettiğini gösterir. Apsis yarım yuvarlak olup, üstünü örten taştan yarım kubbe büyük kısmı ile durmaktadır. Apsisi ortada, dikdörtgen kesitli bir paye ile ayrılmış ve atnalı kemerli ikiz pencereler aydınlatır.

Basilikanın düz bir duvar halinde olan doğu cephesinin ilk yapıldığında açık olduğu, fakat sonraları buraya bir mekân eklendiği görülüyor. Apsis pencerelerinin kemerleri üstünde uzanan taştan bir yağmurluk saçağı, bu cephenin dış tesirlere açık olarak düşünüldüğünü belli eder. Kilisenin doğusuna 4 m. 50 genişliğinde yeni mekân eklendiğinde bunun üstü, girişleri basilikanın doğu duvarına giren, öne doğru meyilli ahşap bir çatı ile örtülmüştür.

IV no. lu basilikanın duvarlarında evvelce süsleme olduğu kesindir. Nitekim neflerin içinde bugün toprakta pek çok mozaik tanesi toplamak mümkündür. Ayrıca Langlois burada duvarlarda freskolar gördüğünü de yazmaktadır⁴⁷. 1972 - 1976'daki incelememizde, apside pencerelerin içlerinde çok silik durumda fresko kalıntılarına rasladık. Güneydeki pencere içindekiler daha belirlidir. Pencerenin kemerinde haleli büst halinde figürler sezilmekte, aynı pencerenin güney duvarında *toga* ile giyimli bir aziz tasviri teşhis olunmaktadır. Kuzey pencerenin ise yalnız kemerinde haleli bir figür görülebilmektedir. Bu resimler çok silik durumda olduklarından üslupları ve renkleri hakkında hiç bir şey söylenemez.

46 S. Guyer, *Grundlagen Mittelalterlicher abendlaendischer Baukunst*, Einsiedeln-Zürich-Köln 1950, s. 96-97. Yazar bu yapıyı *bema* kısmı dört köşe bir kule halinde yükselen (?) basilikalar grubuna sokmaktadır. Biz IV no. lu basilikanın böyle bir özelliği olduğunu sanmıyoruz.

47 V. Langlois, *Voyage...*, s. 226.

Yan neften kuzey *pastophorion*'a geçit veren kapının eski bir devirde taşla örülerek kapatılmış olması, eğer bu iş Türk devrinde yörükler tarafından burası ev haline getirilmek üzere yapılmamış ise, Bizans çağında basilika'nın doğu kısmının harap olduğunu ve buradaki mekânların battal edilmesi suretiyle kilisenin daha bir süre kullanıldığını gösterir.

IV no. lu basilikanın üstünün ahşap bir çatı ile örtülü olduğu kesindir. Cambazlı basilikasında olduğu gibi bu ahşap çatının çifte meyilli olarak, bütün binayı örttüğü ileri sürülebilir. Şu husus açıktır ki, Kanlıdivan'daki bu basilikanın çatısında, bazı batı basilikalarında olduğu gibi bir kesinti ve dolayısıyla de orta nefe ışık veren pencerelere sahip üst duvarlar olmamıştır.

Bu basilikanın, yanındaki derin çukur ile bir bağlantısı olduğu da görülmektedir. Çukurun güney tarafından bakıldığında, kilisenin apsisi hizasında bir merdivenin varlığı anlaşılır. Obruğun dik kenarı içine oyulan bu merdiven bazı yerlerde açığa çıkmakta bazı yerlerde ise bir tünel içinde kaybolmaktadır. Merdivenin görünen kısmında on bir basamak sayılmaktadır. Muntazam oyulmuş bir menfezden tünele giren merdivenin basilikaya çıktığı kesin olmakla beraber, yapının neresine ulaştığı pek anlaşılmaz. Yıkık olan güney *pastophorion*'un kenarında bu merdivenin ucu olması muhtemel bazı kalıntılar vardır. İkinci bir ihtimal ise, obruğun dibinden yukarı çıkan merdivenin kilisenin altından, avlunun altında olan ve sarnıç sandığımız mahzene ulaşmasıdır. Bu husus ancak etraflı bir araştırma ile aydınlağa kavuşacaktır. Bu tünelli merdiveni Bent de görmüştür⁴⁸. Forsyth bundan hiç bahsetmez. Yalnız kilisenin doğusundaki bir ek yapının tabanındaki sarnıç ağzı gibi bir deliğin Bent'in gördüğü tünelle ilgili olabileceğini bir tahmin olarak ileri sürer⁴⁹. Şunu da belirtelim ki, obruğun dik kenarlarında bu tek merdiven değildir. Basamakları kayadan işlenmiş ikinci bir merdiven de III no. lu ile IV no. lu basilikaların arasındaki sarnıcın hizasında bulunmaktadır. Onbeş basamağını saydığımız bu merdiven de bir mağarada kaybolmaktadır. Kanlıdivan çukurunun kuzey tarafında, III ve IV no. lu basilikaların altlarındaki kaya kitlesinde bir takım

48 Bu merdiveni Bent de görmüş, fakat tünelin içine girilemediğini yazmıştır. bkz. *Explorations...*, s. 449; ay.yazar, *Journey...*, s. 209.

49 Forsyth, *ay.yazı*, s. 113, not 20.

merdiven ve tünellerin varlığı, burada bazı tabii kovukların da kullanılmış olduğunu gösterir. Bu, ancak gerekli araçlar ile özel bir araştırma yapıldığında aydınlığa çıkarılabilecek bir meseledir. Burada bazı boşlukların varlığı tahmin edilebilir.

Kanlıdivan'ın IV no. lu basilikası, bu bölgenin en önemli yapılarından. Mimarisi bakımından, bema kısmındaki ara mekânı ile değişik bir tip gösterir. Ayrıca içindeki paye başlıkları birbirine eş olmayan süslemeleri ile dikkati çekmekte ve bu adak kilisesinin büyük bir itina ile yapılmış olduğunu belli etmektedir.

Bu basilikaları tarihlemek için tek dayanak içlerindeki paye başlıklarıdır. Buna göre Kanlıdivan basilikalarının IV. yüzyıl sonları ile VI. yüzyıl içleri arasında yapıldıklarına ihtimal verilebilir. Kanytelleis basilikaların müşterek özellikleri şu surette özetlenebilir :

1. Küçük ölçüde yontulmuş taşlardan yapılmışlardır. Yalnız bazı kısımlarda daha iri taşlar kullanılmıştır.
2. Dış mimarileri son derecede sâde ve gösterişsizdir.
3. Genellikle batı taraflarında bir avlu var ise de bunun mimarisi anlaşılmamaktadır.
4. Cephelerde pencere ve kapı üstlerinde yağmurluk saçakları vardır ve kuzey cephe sağırdır.
5. Pencereler ikiz pencere olup, kemerleri merkezi içeride kavis (atnalı) biçimindedir. Diğer kemerlerde bu biçim kullanılmamıştır.
6. Nartex dışarıya iki sütunlu üç açıklık ile açılmaktadır.
7. Nefleri ayıran sütunların üstlerinde kemerler vardır.
8. Apsis cephesi dıştan bazı Suriye basilikalarında da olduğu gibi düz bir cephe halindedir.
9. Pastophorion'lar yapının bütün yüksekliğine yükselen birden fazla katlı mekanlar halindedir.
10. Nefler ve hatta pastophorion'lar kapılarla dışarıya bağlantılıdır.

III

Diğer kalıntılar

Bu yazımızda Kanlıdivan'ın diğer yapıları üzerinde durmadık. Bunlardan yalnız bazıları hakkında kısaca bilgi vermeği faydalı buluyoruz. Yerleşme yerinin en eski yapısı olan kule dikdörtgen planlı bir yapı olup, köylülerin güzel bir buluşla *nar içi* dedikleri poligonal teknikte yapılmıştır⁵⁰. Yalnız köşelerde düz yontulmuş taşlar kullanılmıştır. Bölmelerden kapının iç tarafındaki en dar olanı ilkinde, herhalde yukarı katlara çıkışı sağlayan merdiven de bulunuyor-du⁵¹. Güney-doğu köşesinin yıkık olmasına rağmen diğer kısımları iyi durumdadır. Kulenin doğuda çok dar ve üstü yuvarlak tahfif kemerli bir girişi vardır. Kulenin eşit olmayan üç bölüm halinde olan zemin katından başka en az iki katı daha bulunduğu ahşap giriş deliklerinden anlaşılıyor. Üç bölme yukarı katlarda da devam ediyor, her kat az sayıda mazgallardan ışık alıyordu. Orta bölmenin sonradan enine atılmış üst üste iki kemerle bölündüğü görülmektedir⁵². Kulenin batıya bakan köşesindeki taşların üstüne işlenmiş olarak Kanytelleis'in kuruluşu ve tarihi için önemli iki kitabe görülür ki bunlar önce Bent-Hiks sonra Heberdey-Wilhelm tarafından çok yıl önce yayınlanmıştır :

1. Üstünde *triskelis* olan kitabe :

ΔΙΙΟΛΒΙΩΙ

ΙΕΡΕΥΣΤΕΥΚΡΟΣ

ΤΑΡΚΥΑΡΙΟΣ

Διὶ Ὀλβίῳ

ἱερέως Τευκροῦ

Ταρκυάριος

50 Bu teknik hak. bkz. R.L. Scranton, *Greek Walls*, Cambridge Mass. 1941, s. 45 vd. Yazar yalnız Yunanistan'daki örnekleri incelemiş ve bu tekniğin yalnız M.Ö. V-IV. yüzyıllarda varlığını kabul etmiştir.

51 Bu bölgede benzerleri pek çok olan ve içinde iskân edilen kulelerden biri de budur. Yukarıda bahsi geçen ve Zeus Olbias için yaptırıldığını belirten kitabe kulenin bir köşe taşında görülür. Obruğun başında yapılmış olması, bir kült yeri olan bu çukurdaki dinî töreni idare eden rahiplerin barınması için yapılmış olduğunu akla getirir. Herhalde aynı zamanda bir tahkimat olarak da düşünülmüş olmalıdır.

52 Kulenin plânı, Heberdey-Wilhelm, *Reisen*, s. 52, res. 5 de vardır. Daha iyi plânını ise Verzzone, *Kanytelleis*, s. 66, res. 25'de yayınlamıştır.

2. Az yukarıdaki ikinci kitabe :

ΕΠΙΣΤΑΥΕΟΝΤΟΣ · ΠΛΕΙΣΤΑΡΧΟΥ
 ΤΟΥ ΠΛΕΙΥΑΡΧΟΥ ΟΛΒΕΩΣ
 Ἐπιστατέοντος Πλειτάρχου
 τοῦ Πλειτάρχου Ὀλβέως

Obruğun hiç değilse batı kenarında yüksek bir duvarla korunduğu, kalan parçalardan anlaşılıyor. Çukurun bu taraftan belki de çereçevre niçin gözlerden gizlendiğini de bilmeğe imkân yoktur.

Obruğun etrafında, güneye inen ve kuzeye çıkan yamaçlarda pek çok sayıda ev bulunduğu da görülmektedir. Bu eski ev kalıntılarının belirli ve açık planları kazı yapılmaksızın anlaşılabilir. Ancak kapı sövelerinin çoğu henüz ayakta durmaktadır. Son yıllarda bu ören yerine yerleşen köylülerin evleri de bir çok yerde bu eski ev kalıntılarının tam üstüne ve onların izlerinden faydalanmak suretiyle yapılmıştır. Aşağıdan, obruğa çıkan yolun iki tarafında raslanan kayadan oyulma lâhitlerin arasında evler de bulunmaktadır. Bu evlerin kapı lentolarında taşın yüzüne kabartma rozet ve üzüm salkımı işlenmiş olduğu görülür.

Kanlıdivan'ın üç ayrı yerde olarak tesbit ettiğimiz nekropolünde çeşitli tiplerde mezarlar vardır. Güneyden çıkan yeni asfalt yolun iki tarafında tabii kayadan yontulmuş lâhitler ve bir de mezar odası görülür. Bu mezar binası, mabet biçimi mezarların en sâde ve basit örneklerindedir. Dikdörtgen planda olan odanın içinde ölümler, duvara saplanmış taş raflara yatırılmıştı. Odanın üstünün beşik tonozlu olmasına karşılık, dıştan çifte meyilli bir taş dam ile örtülmüştür⁵³. Ayrıca yol kenarında yuvarlak ve kitabeli büyük bir stel bulunmaktadır. Büyük çukurun güney sathında, hellenistik kulenin hizasında kaya sathına işlenmiş büyük bir kabartma vardır. Sağda bir *klîne* üstünde, oturur vaziyette bir kadın ile bir erkek, solda ise ayakta üç kadın ve bir erkek tasviri fark edilir. Oturan kadının hizasında az yukarıda bir kitabe vardır. Langlois ve Bent tarafından eksik olarak kopyaları alınan sonra Heberdey ile Wilhelm'in düzelterek tamamladıkları bu kitabe, kabartmaların bir mezar anıtına ait

53 Machatschek, *Nekropolen*, lev. 34, res. 53.

olduğunu belli etmektedir. Bu mezar Armaronxas (Ἀρμαρώνζας) adlı bir aile ile ilgilidir. Aynı ada batı nekropolündeki bir mezarda da raslanmıştır⁵⁴.

Obruğun içinde kuzey tarafta ve III. no.lu basilika hizasında da yine kaya sathına işlenmiş, kılıçlı, zırhlı ve mızraklı bir asker kabartması görülür. Batı nekropolünde aynen benzerleri olduğuna göre bunun da bir mezar anıtı olduğunda hiç şüphe edilemez. Heberdey ve Wilhelm'in okudukları kitabesi Trogomones (Τρογ[γ]ομών[η] adını vermektedir⁵⁵.

Batı nekropolünde lâhitler olmakla beraber mezarların çoğu bir kaya kitlesi içine oyulmuştur. Dıştan bir kapakla kapatılmış olan bu kaya mezarları - menfezlerinin üstlerinde, kadın - erkek kabartma figürler işlenmiştir. Bunlardan iki erkek asker kıyafetindedir. Bir kadın ise *kline* üzerinde uzanmış vaziyettedir⁵⁶. Ayrıca kaya sathına üç tane de mabed cephesi biçiminde alınlıklı küçük nişin de oyulduğu görülür. Bu mezarların kitabelerinin bazıları Heberdey ve Wilhelm tarafından okunmuştur. Soldaki kadın kabartması altındaki mezarın Appas adında bir kimseye ait olduğu ve burayı açacak olanın Zeus, Helios, Selene ve Athena mabedlerine bir para cezası ödemek zorunda olduğu bildirilir. İki erkek ve bir kadın kabartması olan yerdeki mezarın kitabesi ise üçgen alınlığında bir hilâl olan *aedicula* içindedir. Öncekine çok benzeyen bu kitabeden de mezarın Hekataios adlı şahıs ile ilgili olduğu ve buraya tecavüz edenin aynı mabedlere para cezası vermesi şart koşulduğu öğrenilir. Bu batı nekropolünün ötekilerden eski olduğu ileri sürülmüştür.

Kuzey nekropolün en muhteşem mezarı bütün Kanlıdivan ören yerine hâkim olan mabed biçimindeki mezar binasıdır. İçindeki uzun bir kitabeden yukarıda belirtildiği gibi Kanytelleis'in ileri geleni olan Aba adında bir kadın tarafından kocası ve oğulları için yaptırılmıştır⁵⁷. Bu yapı dikdörtgen planlıdır ve denize bakan tarafında yuvar-

54 Heberdey-Wilhelm, *Reisen*, s. 52, no. 119.

55 Heberdey-Wilhelm, *Reisen*, s. 52, no 120.

56 Bu nekropolün güzel bir plânı ve şeması ve mezarların resimleri için bkz. Machatschek, *Nekropolen*, lev. 2, 11, res 28-31; mezar kitabeleri için ise bkz. Heberdey-Wilhelm, *Reisen*, s. 58 vd.

57 Kitabesi Bent tarafından yayınlanmakla beraber, Heberdey-Wilhelm, *Reisen*, s. 54, no 123'deki daha tam ve doğrudur.

lak bir kemerle açılan bir locası vardır. Bunun içinde U biçiminde bir oturma yeri dolaşır. Arkadaki beşik tonozla örtülü mezar odasına arka cephedeki kapıdan girilir. Burada ölülerin duvarlara sapanmış taş raflara yatırıldıkları anlaşılmaktadır. Mezar binasının dört köşesinde korint üslubunda paye başlıkları vardır. Çifte meyilli taş damı ise iki dar yüzde üçgen alınlık biçimindedir. Çatının köşe çörtlenleri aslan kafası şeklindedir. Kanytelles'in bu mezar anıtı, Korykos ve Elaiusa - Sebaste'dekilerin bir benzeridir. Verzone bu anıtı üslup bakımından M.S. I. yüzyılın içleri veya II. yüzyılın ilk yıllarına ait olarak tarihler. Çok daha etraflı olarak bu mezarları inceleyen Mahatschek'e göre Aba mausoleum'u M.S. II. yüzyılın sonlarına aittir⁵⁸.

Bu mausoleum'dan doğuya doğru uzanan üçüncü nekropolün mezarları lâhit biçimindedir. Çoğu kayadan yontulmuş, üstleri ayrı bir kapakla örtülmüştür. Lâhitler genellikle iri ölçülerdedir. Çok kaba işlenmiş kitleler halindeki lâhitlerin bir çoğunda sadece bir yüz işlenmiş diğer taraflar kaba bırakılmıştır. İşlenmiş yüzlerinde kabartma olarak, altar, stel ve üzüm salkımı motifleri görülür. Bazılarında ise *tabula ansata* vardır. Yine bazı lâhitlerin bir mezar odası üstüne oturtuldukları da görülür.

IV no. lu basilikanın kuzey batısında olan bir mezar anıtı ise çok değişik bir biçime sahiptir. Bunun cephesinde dor nizamında üç sütun bulunmaktadır. Yapı düzletilmiş bir kaya platformu üzerine oturtulmuş ve yan cepheler çok iyi yontulmuş gayet iri bloklardan yapılmıştır. Odanın köşelerindeki payeler de sütunların nizamına uygun şekilde başlıklar ile süslenmiştir. Çok ufak bir kapıdan beşik tonozlu odanın içine girilir. Üst dış örtü sistemi belli değildir⁵⁹. Odanın en yukarı kenarında bir yumurta frizi süslemesi dolaşır. Prostylos biçimindeki bu mezar anıtının kitabesi yoktur. Verzone'nin M.S. III veya IV yüzyıl olarak tarihlediği bu yapının çok daha süslü ve cephedeki üç sütun bakımından bir benzeri ise Termessos'da görülür⁶⁰.

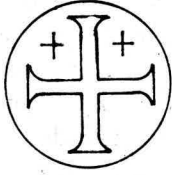
58 Mezar anıtının güzel rölöveleri için bkz. Machatschek, *Nekropolen*, lev. 45-47, res. 65.

59 Heberdey-Wilhelm, *Reisen*, s. 58, res. 7. İyi bir rölövesi için bkz. Machatschek, *Nekropolen*, lev. 56.

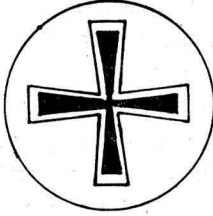
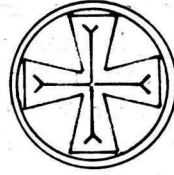
60 K. Lanckoronski, *Staedte Pamphyliens und Pisidiens, II - Pisidien*, Wien 1892, s. 108, res. 75-76, lev. XVIII. Bu mezar anıtı karşılaştırma yapılamayacak derecede süslü ve iddialıdır.

Bent buradaki mezarların yanlarında üzüm veya zeytin ezme yerlerinin bulunduğuna işaret etmiştir. Bu preslerden bir tanesi, üç sütunlu mezar anıtının tam yanında batı tarafındadır. Kayadan yontulmak suretiyle yapılan bu presin ezme çukuru ile yanında suyun biriktiği haznesi durmaktadır. Bir mezarın bir üzüm veya zeytin ezme yeri ile birleşmesi, yan yana oluşu Taşlık Kilikya için çok yaygındır. Gerideki dağlarda, ıssız yerlerde böyle kayadan yontulma bir pres yanında lâhitlere raslanır. Bu lâhitlerin kapaklarında da üzüm salkımı kabartmaları oluşu, presin de üzüm ezme yeri olabileceğini akla getirir. Ayrıca burada ev lentolarında da üzüm salkımı bulunduğuna göre, Kanytelleis'in ilk çağdaki insanların yaşantısında üzümün büyük bir yeri olduğu ve bu taşlık ve kayalık yerlerin o vakitler bağlar ile kaplı bulunduğu düşünülür.

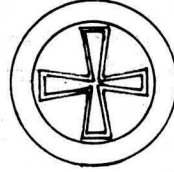
Bu küçük kasabanın insanları su ihtiyaçlarını ise, sarnıçlarda topladıkları su ile sağlıyorlardı. Bugün bunlardan bir çoğunun kalıntıları görülür. Bunlar dikdörtgen planlı, üstleri enine atılmış kemerler ile takviye edilmiş beşik tonozlar ile örtülü haznelerdir. Bir tanesi II no. lu bir diğeri III no. lu basilikaların yanında görülür. Bir başkası ise hâlâ su dolu olarak kullanılmaktadır. Kanytelleis'in deniz kıyısında ayrıca küçük bir limanı ve iskelesi de olduğu ileri sürülmüştür. Güney de, Akdeniz kıyısındaki küçük bir koy bu iskele olarak teşhis edilmiş ve burada vaktiyle raslanan bol sayıdaki *amphora*'lar, buranın bir ticaret iskelesi olduğu tahminini kuvvetlendirmiştir.

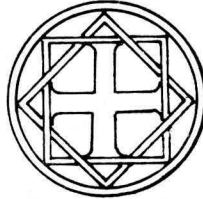
BASİLİKA No.1

BASİLİKA No.2

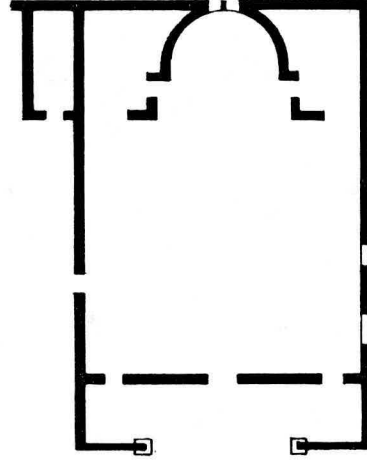
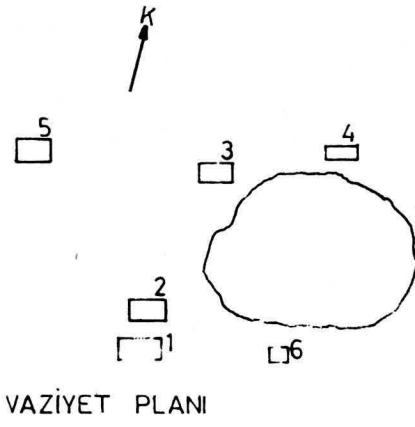

BASİLİKA No.3

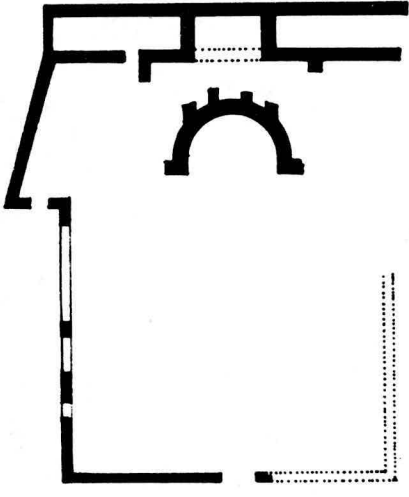

BASİLİKA No.4

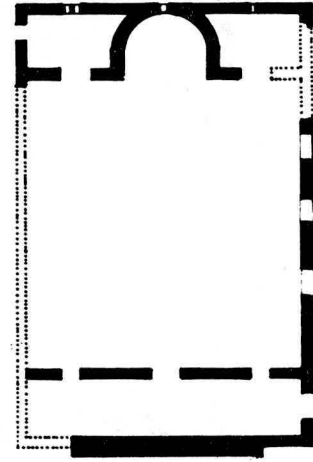
Basilika'ların çeşitli yerlerine işlenmiş haçlar.

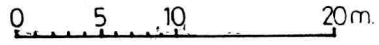
No. 1

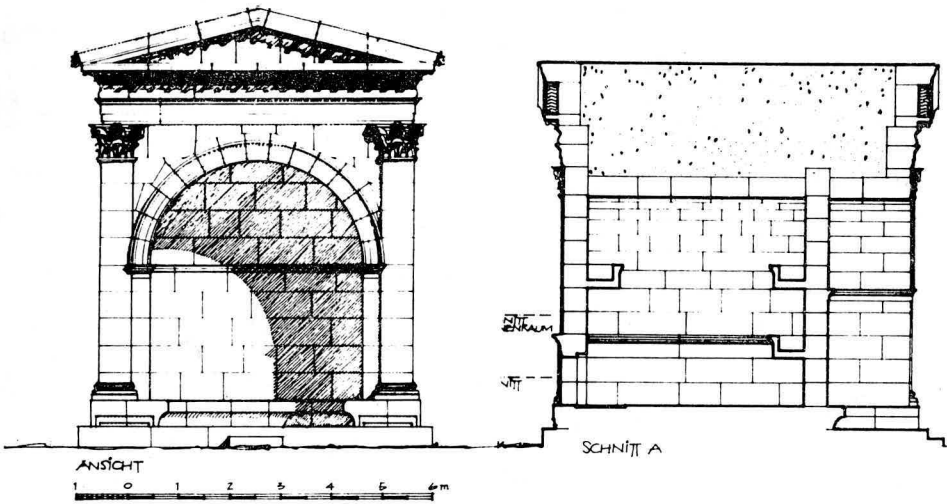
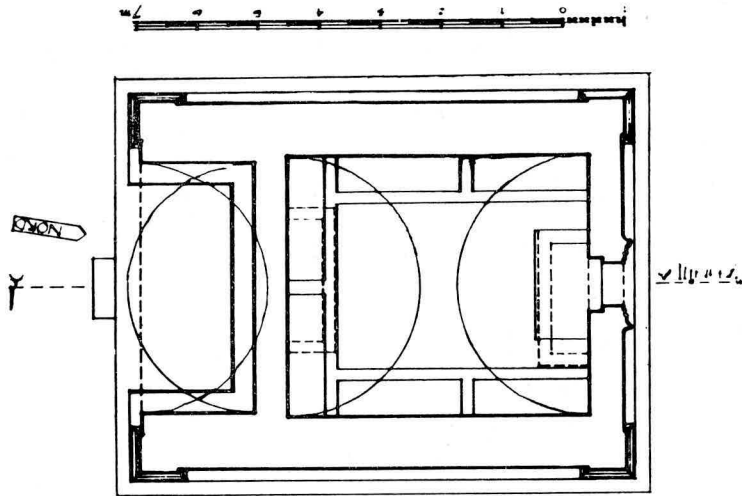
No. 2

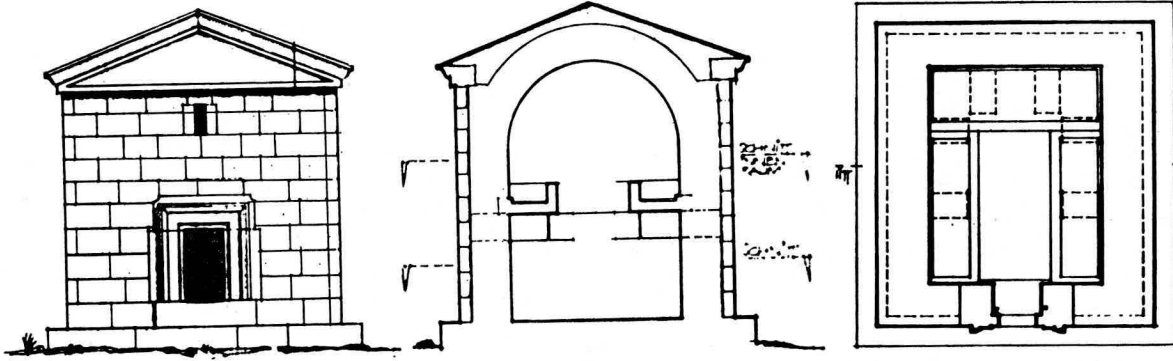
No. 3

Res. 1 — Miss G.L. Bell'in Kanlıdivan yapılarının plânları.

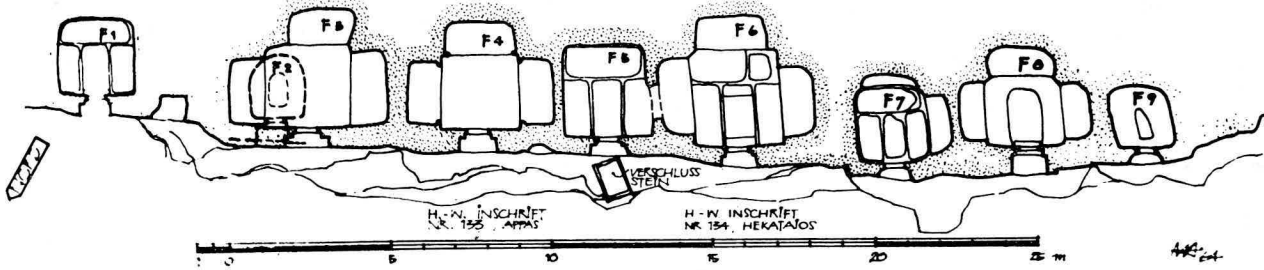
Res. 2 — Aba'nın mezar antımın rölövesi (Machatschek'den).

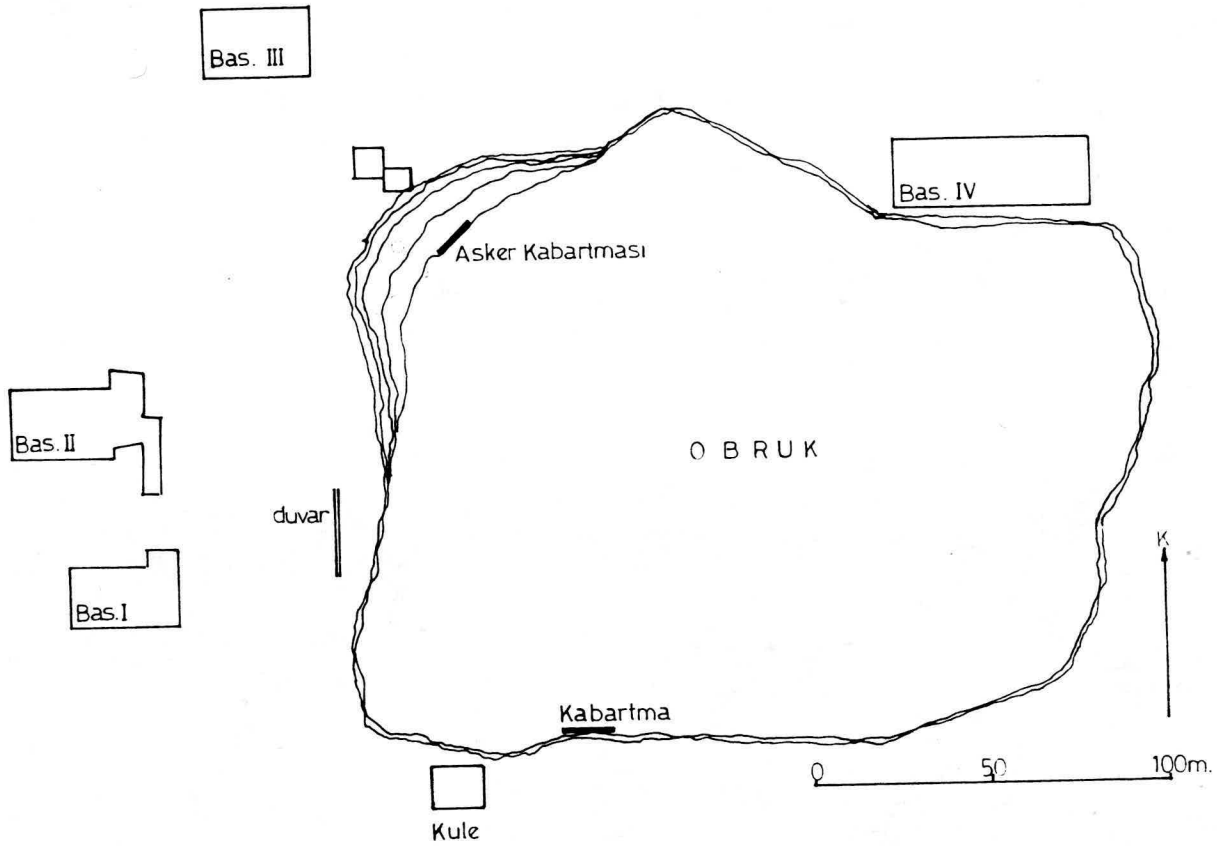
Res. 3 — Kanlıdivan'daki başka bir mezar anıtı (Machatschek'den).

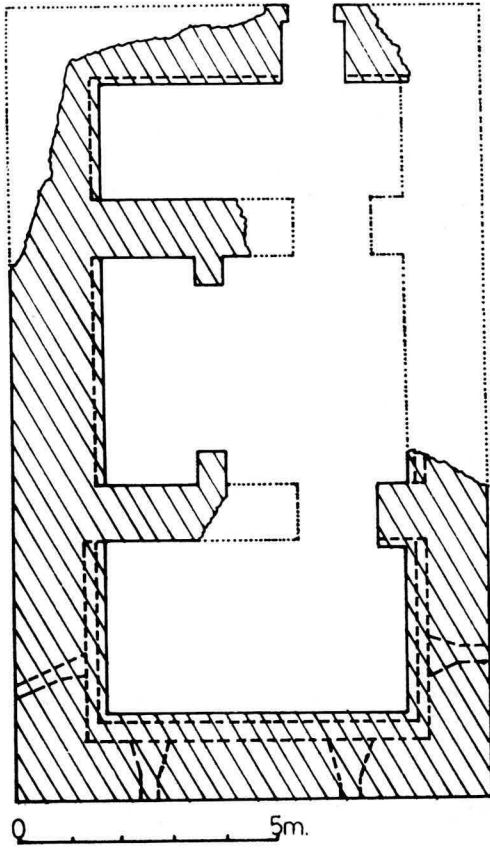
GRUNDRISS

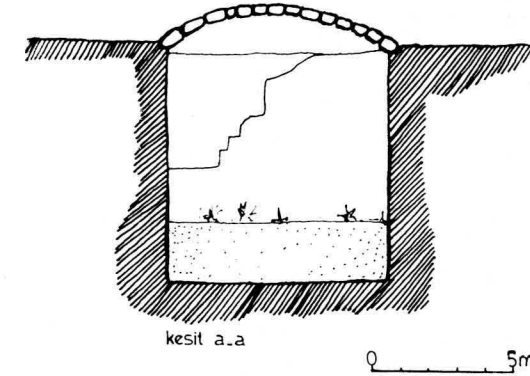
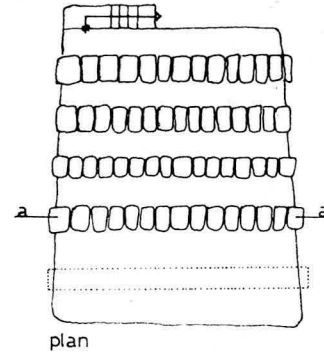
Res. 4 — Kanlıdivan'ın batısındaki nekropolün plâni ve cephesi (Machatschek'den).

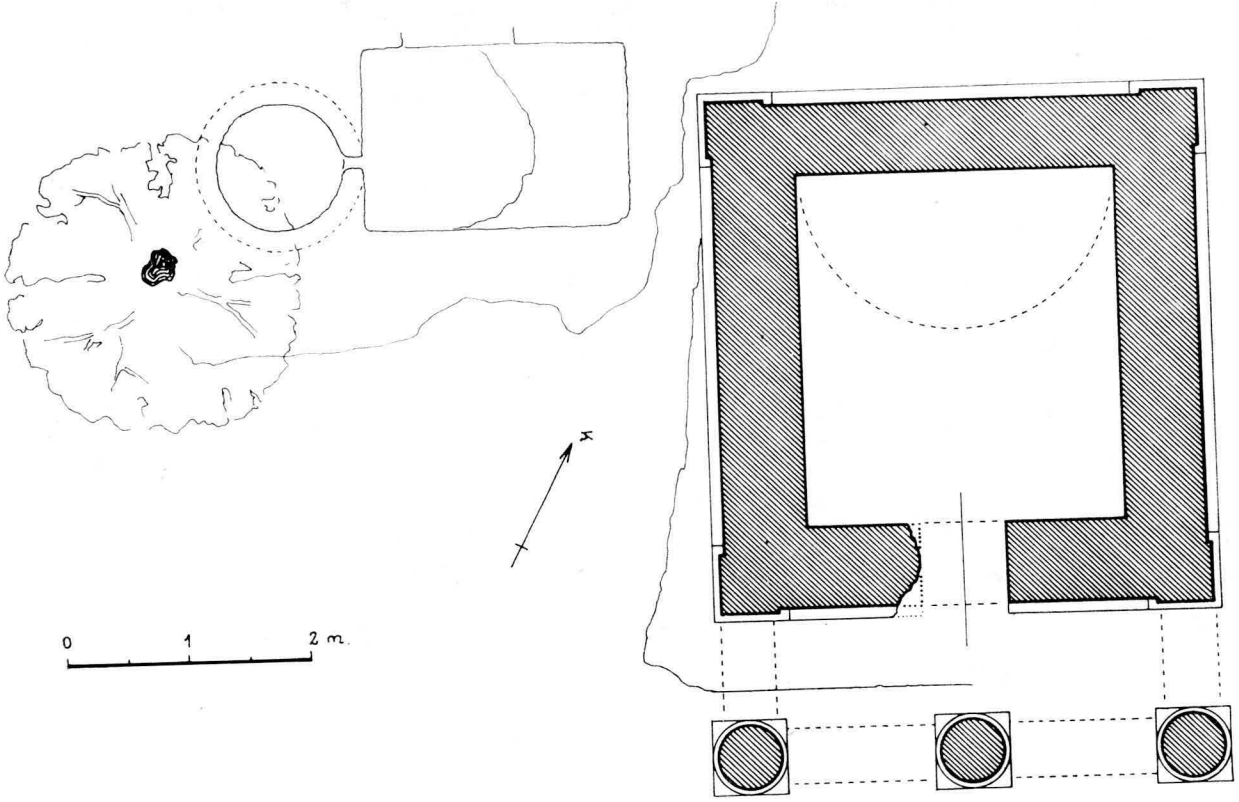
Res. 5 — Kanlıdivan'da obruk etrafındaki basilikaların vaziyet krokisi (ölçeksiz olarak çizilmiştir).

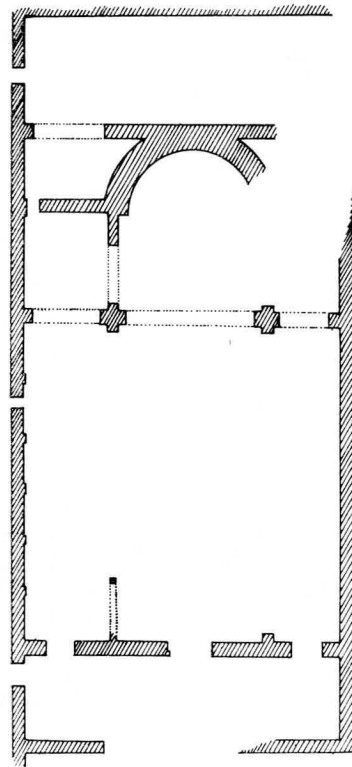
Res. 6—Hellenistik kulenin plânı (Verzone'den).

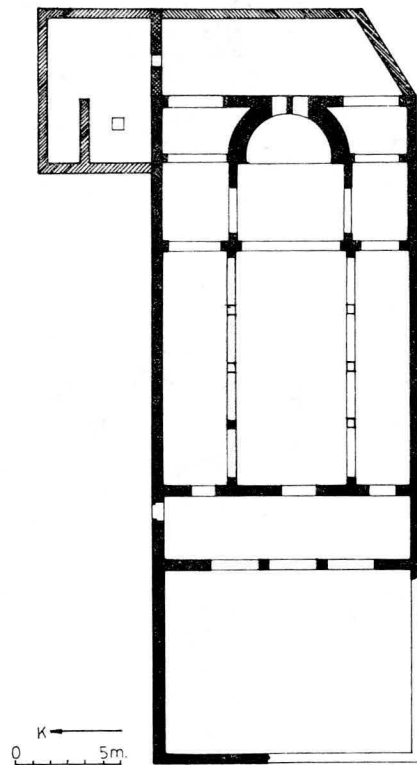
Res. 7—Basilika II ile III arasındaki sarnıcın plân ve kesiti.

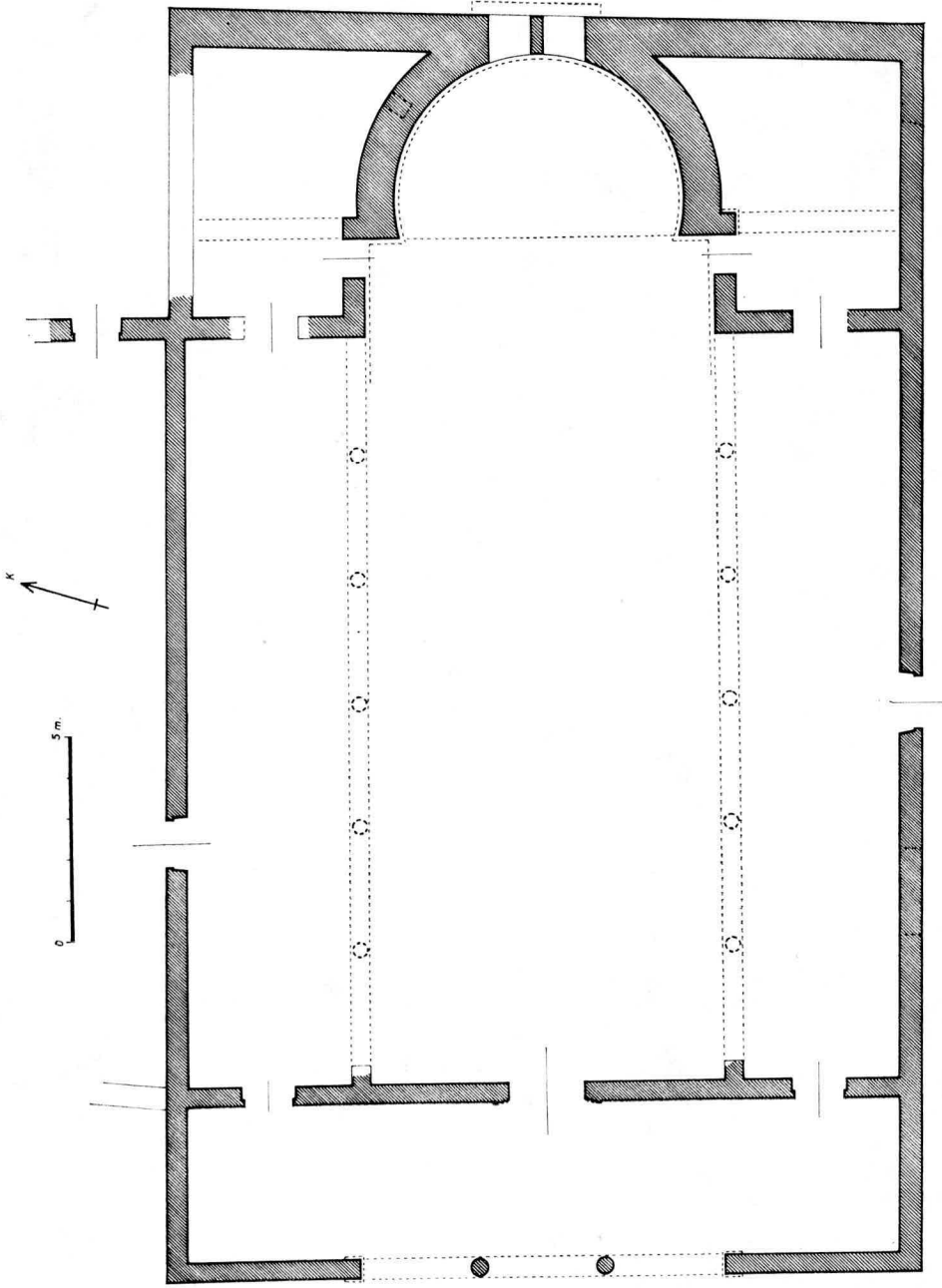
Res. 8 — Üç sütünlü mezar anıtı ile yanındaki kayadan oyma ezme yeri
(Çizen : Yılmaz Önge).

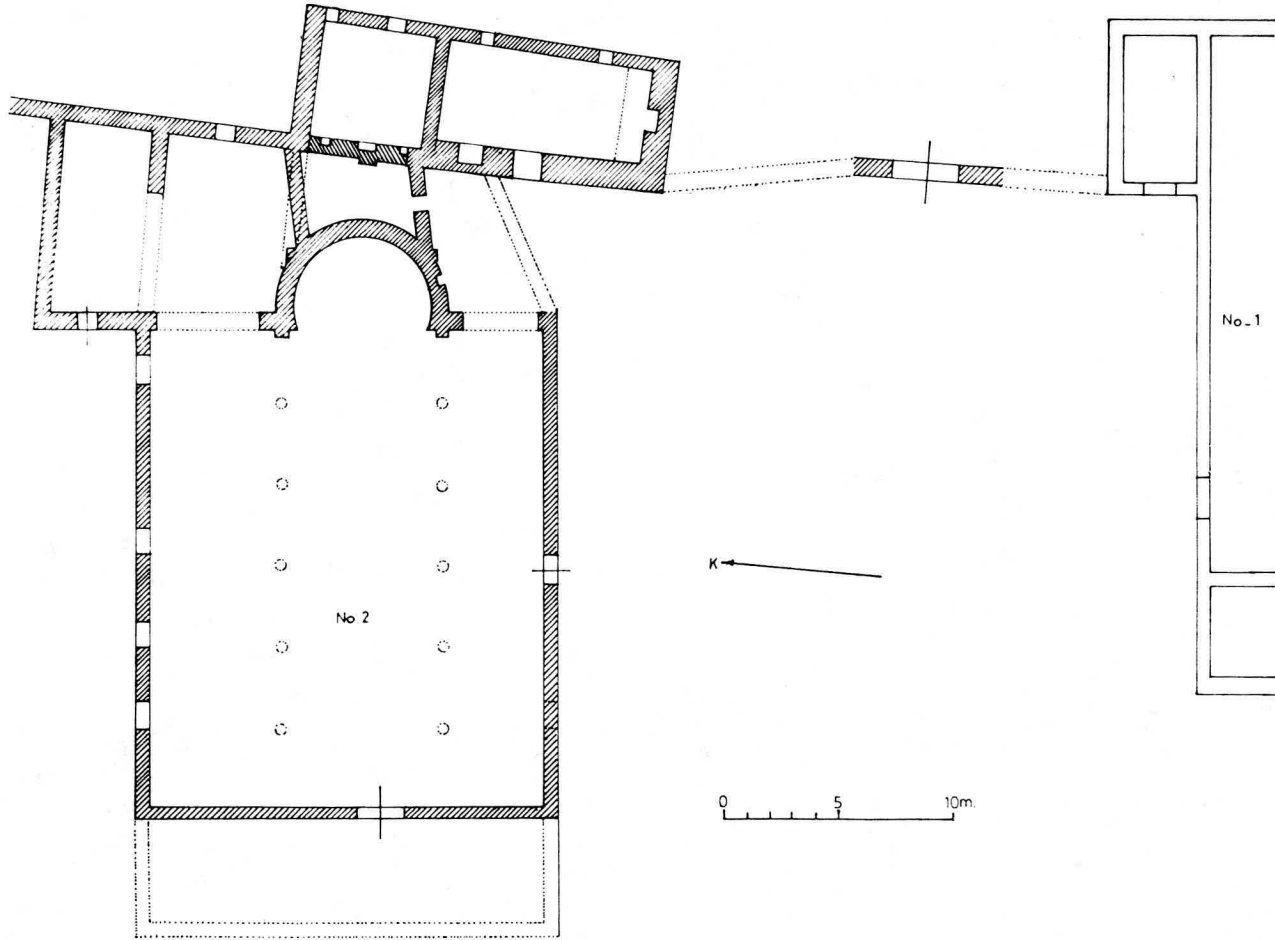
Res. 9 — IV. no.lu basilikanın Strzygowski tarafından yayınlanan plânı.

Res. 10 — Aynı basilikanın Forsyth tarafından yayınlanan plânı.

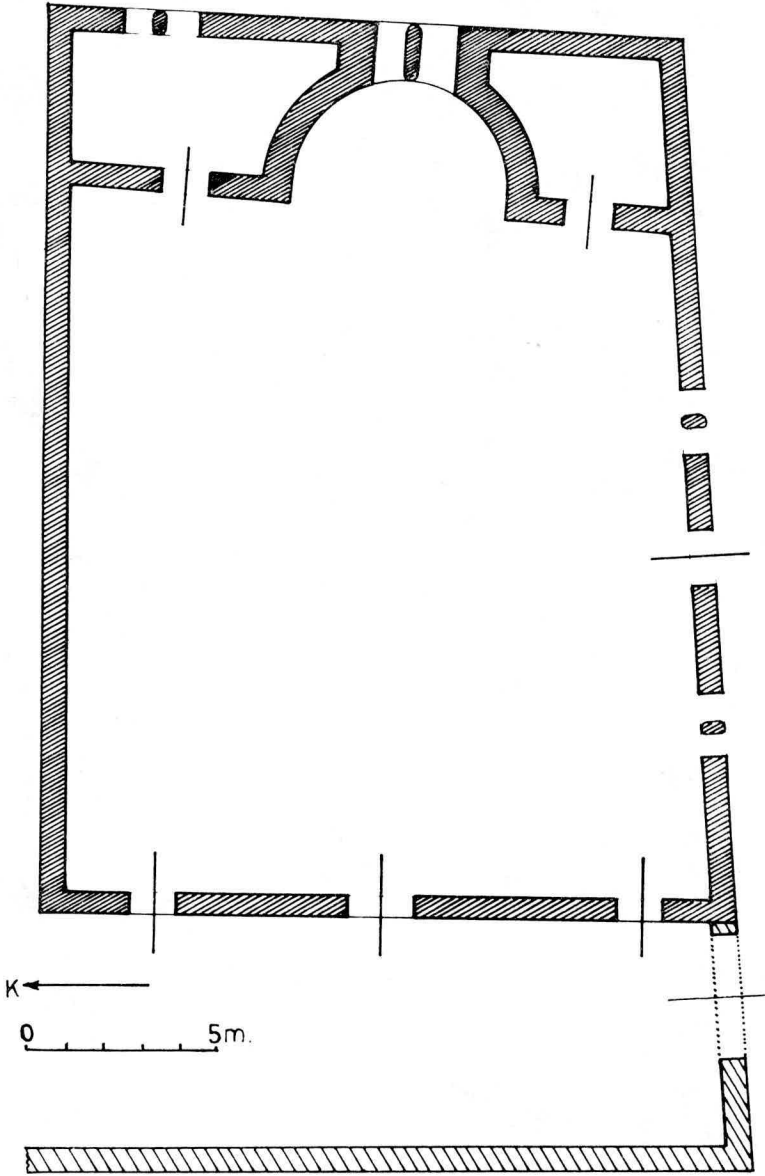
Res. 11 — I. No.lu basilikanın yeni plânı (çizen : Yılmaz Önge).

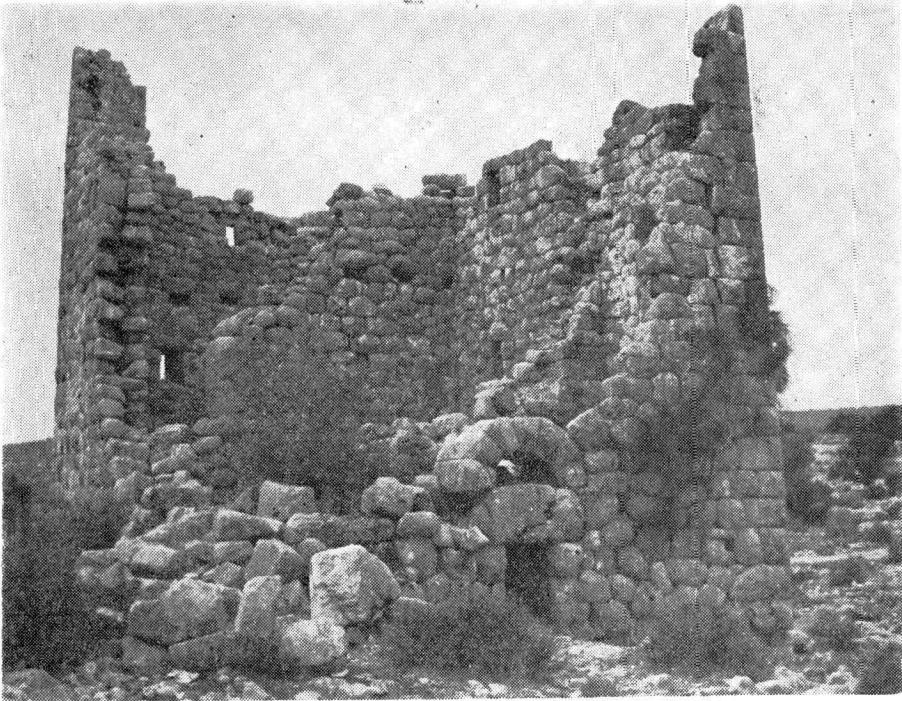
S. EYICE

Lev. X

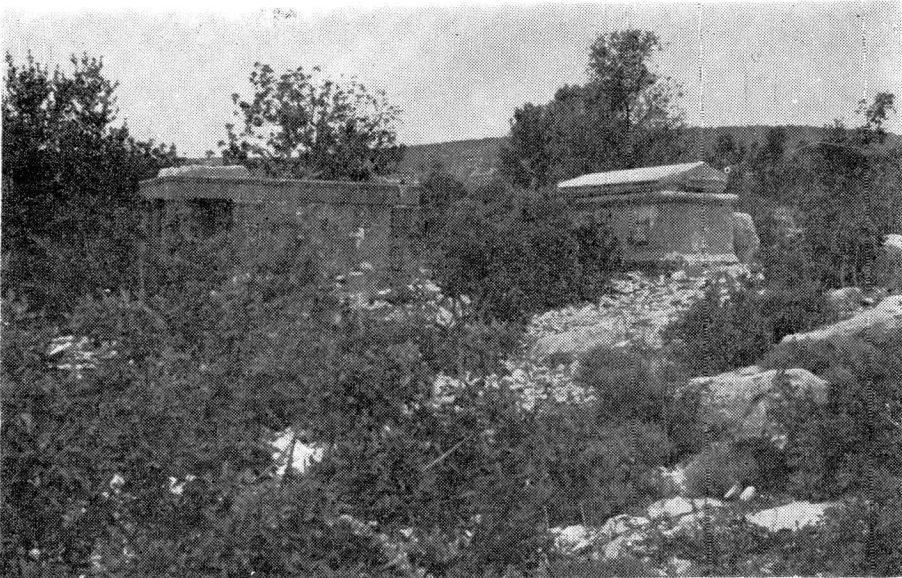
Res. 13 — II. No.lu basilikanın yeni plântı (Çizenler : Yılmaz Önge ve Birol Alpay).

Res. 14 — III. No.lu basilikanın yeni plânı (Çizen : Yılmaz Önge).

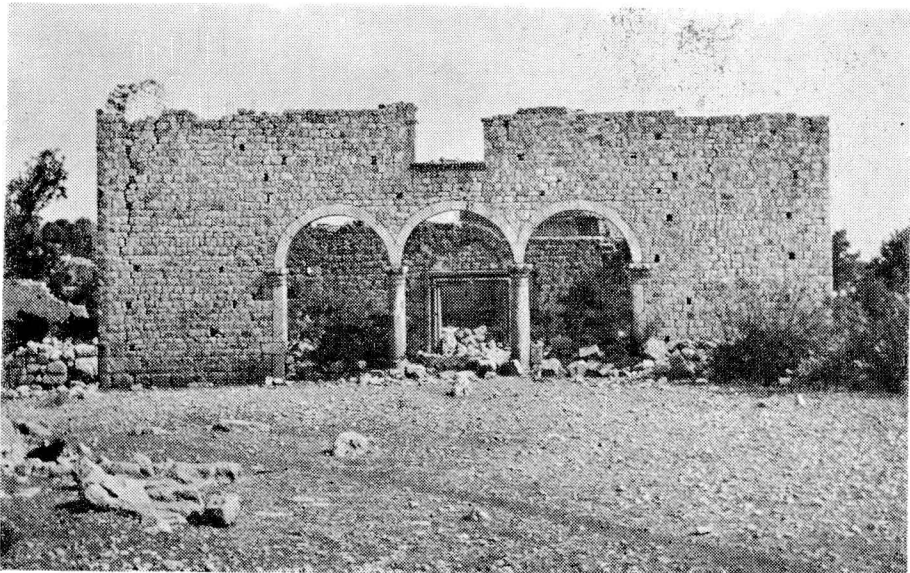
Res. 15 — Kanlıdivan'da hellenistik kule.

Res. 16 — Nekropolden görünüşü.

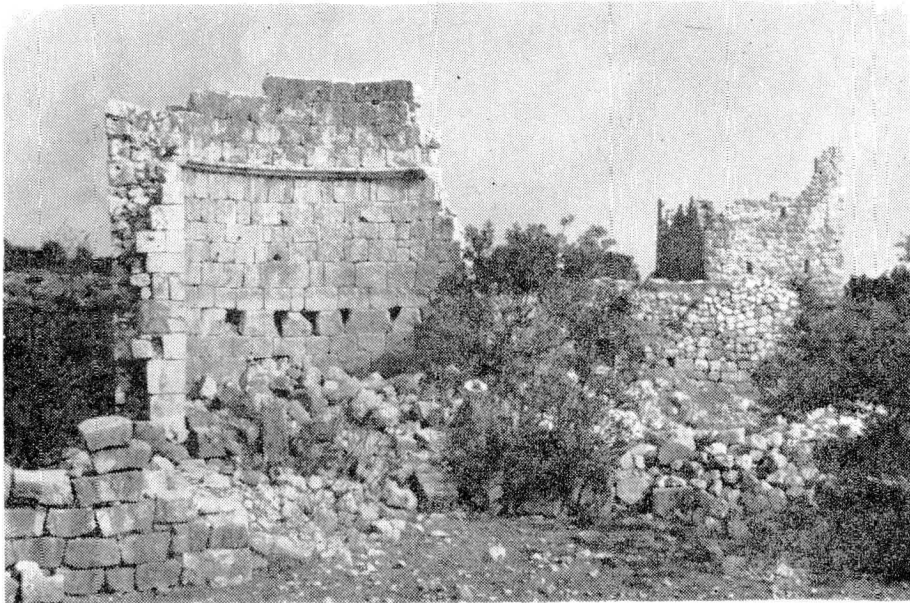
Res. 17 — I. No.lu basilikanın apsisi.

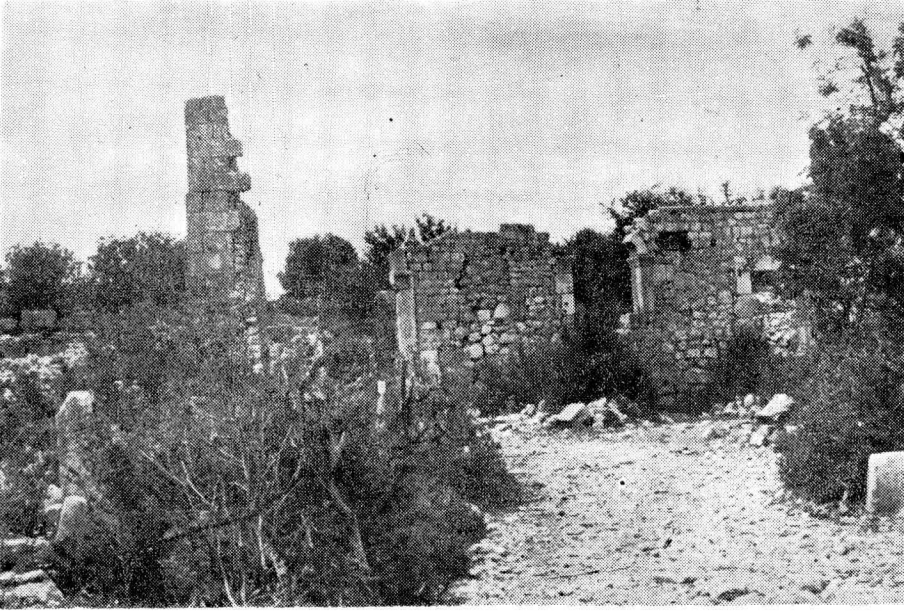
Res. 18 — I. No.lu basilikanın narthex cephesi.

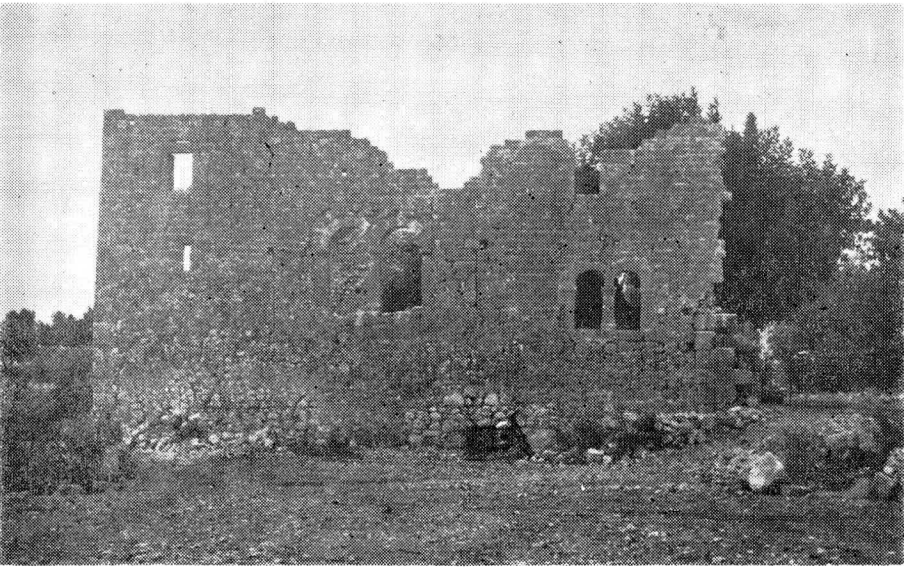
Res. 19 — I. No.lu basilika güney cephesi.

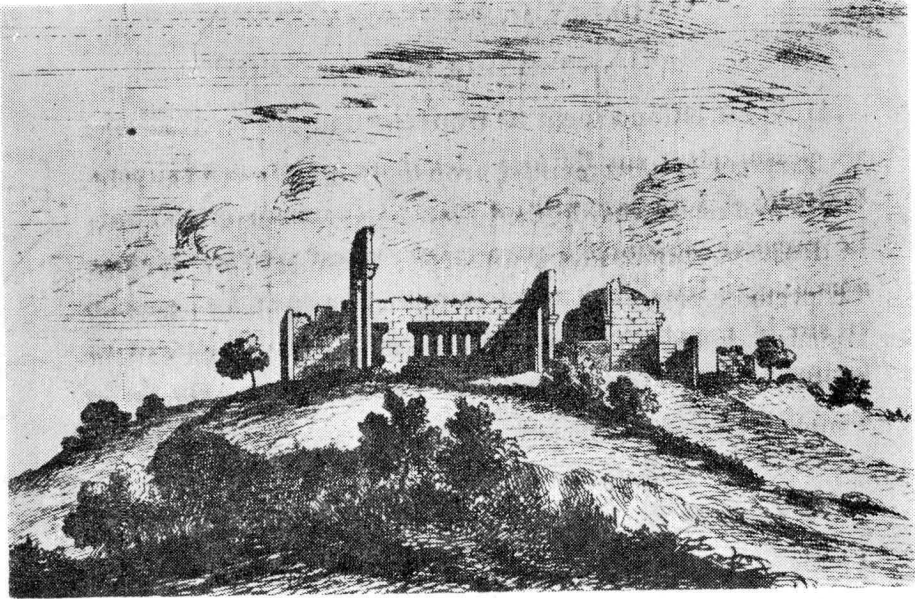
Res. 20 — II. No.lu basilika apsisi.

Res. 21 — III. No.lu basilika güney cephesi.

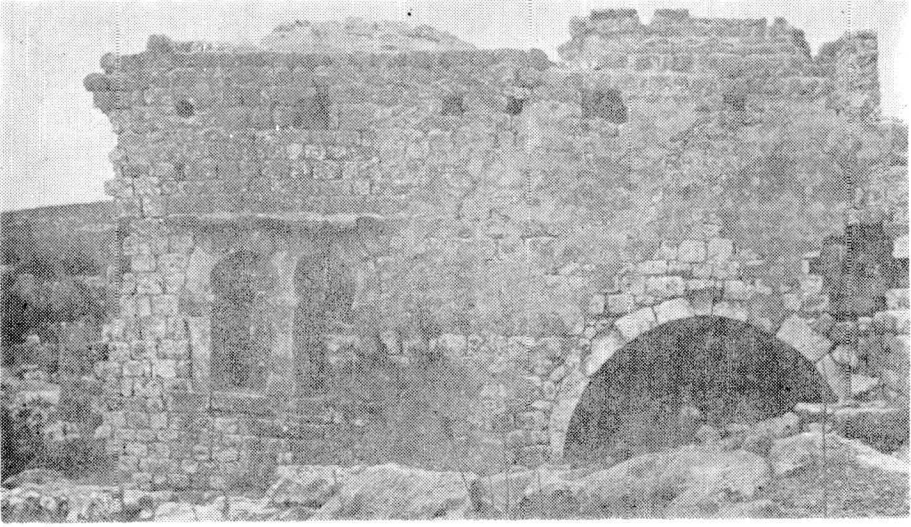
Res. 22 — III. No.lu basilika doğu cephesi.

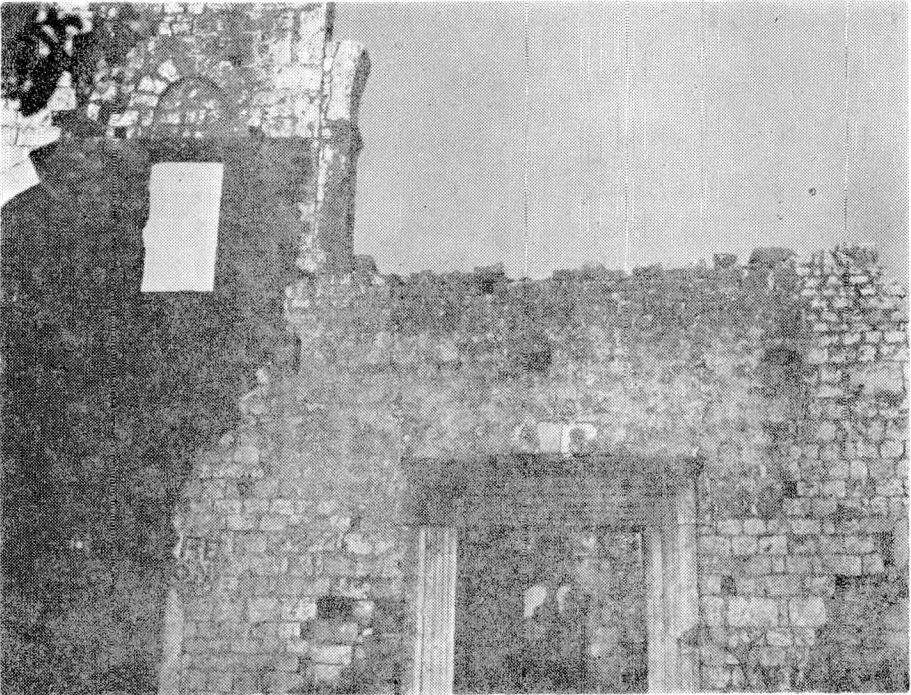
Res. 23 — IV. No.lu basilikanın Langlois tarafından yapılan gravürü.

Res. 24 — IV. No.lu basilika ve obruk.

Res. 25 — IV. No.lu basilikanın doğu cephesi.

Res. 26 — IV. No.lu basilikanın narthexi.